* श्रीजानकीवल्लभोजयति *

श्रीसीतारामाभ्यांनमः

श्रीरामतापनीयोपनिषद्

उत्तरार्द्ध

"तद्भक्ताये लब्धकामांश्च भुक्त्वातथापदंपरमंयांतिते चेति।" पूर्वतापिनीयान्ते श्रीराम भक्तानां परमपदप्राप्तिरुक्ता सा तेषां किं वर्त्तमानस्य देहस्यान्ते भविष्यति अथवादेहान्तरस्येति सन्देहे वर्त्तमानस्यैव देहस्यान्ते इतिज्ञापनाय "अत्रहिजन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे येनासावमृत्तीभूत्वामोक्षीभवति। यएतत्तारकं ब्राह्मणोनित्यमधीते सपाप्मानं तरतिसोमृतत्वंचगच्छती" त्येवमादीनामुत्तरतापिनीयश्रुतीनां प्रवृत्तिरभूदिति तासामर्थ विचारादेवावगम्यते तत्कथमितिचेत् काश्यांदेहत्यागकाले यस्य षडक्षरतारकस्य सकृच्छ्रवणमात्रेण प्राणिनोऽमृताभवन्ति सर्वदा तन्मन्त्रजपपरस्य देहावसाने मुक्तिर्भवतीति किंवक्तव्यमित्येवं कैमुत्यन्यायेन च काश्यामुपदेष्टुः रुद्रस्य प्रभावात्तदुक्तिमात्रेण सिद्धाप्यपि तन्मुक्तिः श्रौतप्रमाण

दन्ते देहाक्रान्तैर्वेति वाच्यं "श्रीरामस्यमनुं काश्यां जजाप वृषभध्वज" इत्यारभ्य "मणिकर्ण्यां वामत्क्षेत्रे गंगायां वा तटे पुनः म्रियतेदेहितज्जंतोर्मुक्तिं नातोवरांतर" मित्यन्तानां वाक्यानामर्थ विचारेण तत्रोपदेष्टृरुद्रप्रभावस्याकिंचित करत्वावगमात् अन्यथातन्मंत्रजपवरयांचयोर्वैयर्थ्यापत्तेः अतः षडक्षरप्रभावेनैव तन्मुक्त्युपपत्तेः श्रीरामवरदानस्य तु "क्षेत्रे तवास्मिन्देवेश यत्र कुत्रापिचामृताः कृमिकीटादयो प्याशुमुक्ताः सन्तु न संशयः" इत्यस्य काशीजीव विषयकत्वेपि "त्वत्तोवा ब्रह्मणोवापियेलभन्ते षडक्षरं जीवन्तोमन्त्रसिद्धाः स्युरन्ते मांप्राप्नुवन्तिते" इत्यस्य तु ब्रह्मरुद्रसम्प्रदायद्वयान्यतर सर्वदेशीय षडक्षरजपपरप्राणिविषयकत्वावगमात् तत्कुतः उक्तसम्प्रदायद्वयान्यतर द्वारैवतेषां तन्मंत्रप्राप्त्युपपत्तेः "जानकीरुद्रागस्त्यपरं परया यं तारकमवनीतले प्रकाशयामासे" त्यभियुक्तैराचार्यैरपि जानकीरुद्रागस्त्य परम्परयैव षडक्षरस्यावनीतलेप्राप्त्युक्तेः तदन्यसम्प्रदायिनां स्व सम्प्रदायरीत्या वर्त्तमानानां शास्त्रद्वारात्तन्मन्त्रज्ञाने जातेपि स्वसम्प्रदायप्राप्त मंत्रजपपरत्वदृष्टेः तेषांषडक्षरजपपरत्वादृष्टेश्चयेत्वन्यसंप्रदायिनःषडक्षरजपपरास्तेषांययाकयापिरीत्याब्रह्मरुद्रसंप्रदायद्वारैवषडक्षरप्राप्त्युपपत्तेः तदन्यद्वारात्तत्प्रवृत्य श्रुतेस्तदनुक्तेश्च अन्यथा "त्वत्तोवा ब्रह्मणोवापी" त्यादिश्रुतेः जानकीरुद्रागस्त्यपरंपरयेत्याद्यभियुक्त वचनस्य च वैयर्थ्यापत्ते रित्यलमतिवि-

रतरेण तदेवं "यएतत्तारकंब्रह्मणोनित्यमधीते सपाप्मा नंतरति सोमृतत्वंचगच्छतीति" जीवन्तोमंत्रसिद्धास्युरंतेमांप्राप्नुवंतिते "इत्तिलब्धषडक्षर तारकानांवर्त्तमानदेहांते श्रीरामप्राप्तिश्रुतेः निसंदेहैव श्रीरामभक्तानांदेहान्ते श्रीरामप्राप्तिः किंचात्र श्रीरा- ममंत्रादिमाहात्म्यवर्णनपरे शास्त्रे काशीमाहात्म्यवर्णनस्य नकिंचित्प्रयोजनमस्ति तत्प्रकरणाभावात्किंतुत्तारकमंत्रमाहा- त्म्यप्रकाशनाय तदुपोद्घाततत्वेन काशीपरंवाक्यं "यदनुकुरु- क्षेत्रंदेवानांदेवयजनमि" त्यादिप्रश्नात्मकं "अविमुक्तंवैकुरु- क्षेत्रमि त्यादितत्प्रतिवचनात्मकं च प्रक्षिप्य तत्रच "अत्रच हिजन्तोःप्राणोषूत्क्रममाणे पुरुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टेयेनासाव- मृतीभूत्वामोक्षीभवतीति" श्रुत्याकाशीजीवादेहान्ते रुद्रोप- दिष्ट तारकेन मुक्ताभवंतीत्यर्थ प्रकाशेन तत्रत्यजीवमोक्षकार- णंतारकमितिस्पष्टीकृत्यानंतरं "यत्तारकंरुद्रउपदिशति तत्किं स्वरूपंकस्माच्चतारयति तत्तारकंजीवान्निति" किंतारकंकिंतर- तीति" भरद्वाजेनपृष्टोयाज्ञवल्क्यआह "तारकंदीर्घानलंविंदु- पूर्वकंपुनर्मायनमः" इत्येवंत्तारकस्वरूपंस्फुटीकृत्य तदनंतरं इत्योमिश्रुत्याइत्युक्तप्रकार कंतारकंषडक्षरं ॐ मिति ॐ कारात्मकंभवतीति तारकस्यप्रणवकारणत्वेनसर्ववेद सर्वमंत्र- कारणत्वंप्रकाश्यानंतरं "ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्याइत्युपा- सितव्यमि" त्यनयातारकाक्षराणां ब्रह्मरूपत्वेनसच्चिदानंदा- ख्यात्वेन चोपासनंविधायतदनंतरं "अकारःप्रथमाक्षरोभवती"

त्यादिकं " तारकत्वात्तारको भवतीति च तदेवतारकंब्रह्मत्व विद्धीति " चोक्त्वानन्तरं " तदेवोपास्यमितिज्ञेयमि " त्येषा यद्गर्भजन्मादिभ्यस्तारकत्वात्तारकसंज्ञां प्राप्तंतदेवतारकमुपास्य मितिज्ञेयमिति गर्भजन्मादितरणाकांक्षिभिः न तु तारकसंज्ञा हीना अन्येमन्त्रा उपासितव्याज्ञेयाश्चेत्येवकारार्थः इतीममर्थंविधायानन्तरं तारकपदनिर्वचनपरा श्रुति रुक्तार्थंस्फुटयामास " गर्भजन्मजरामरण संसारमहद् भयात् संतारयतीति यस्माद्देवं तस्मादुच्यतेतारकमिति " अत्रयद्गर्भ जन्मादिभ्योनत्तारयति तत्तारकसंज्ञांन प्राप्नोतीति मंत्रान्तराणांवेद पुराणादौ तारकसंज्ञात्वाश्रवणेन तेषां गर्भादितारकत्वानुपपत्ते र्न गर्भजन्मादितरणकांक्षिभिरन्येमन्त्राउपास्याज्ञेयाश्च किन्तु षडक्षरं तारकमेवेत्यर्थादुक्तंभवति एवं तारकस्यैकस्योपास्यत्वं ज्ञेयत्वंविधाय अथकिंतरतीत्यस्योत्तरंवदन्न तारकजपपरस्य सर्व पापविनाशाय प्रायश्चितान्तरमपेक्षितं न वा संसारत्तारणार्थ मुपायांतरं नवामन्त्रान्तारजपश्च यतएतत्सर्वं तारकजपेनैव भविष्यतीत्याहश्रुतिः "यएतत्तारकंब्राह्मणोनित्यमधीते सपाप्मानं तरति स मृत्युंतरतिसभ्रूणहत्यांतरति सब्रह्महत्यांतरति सवीरह त्यांतरति ससर्वहत्यांतरतिससंसारंतरतिमसर्वंतरतिसोविमुक्ता त्माश्रितोभवतिसमहान्भवतिसोमृतत्वंचगच्छती"त्येषाश्रुति. तारकजपपरस्य सपाप्मानंतरतीत्यारभ्यसोमृतत्वं चगच्छतीत्यंतेन तरति भवति गच्छतीति वर्त्तमानकालीन प्रत्ययैर्वर्त्तमानस्यैव

देहस्यान्ते संसारनिवृत्तिं वदति नचात्रसंसार निवृत्तिरुक्ता न तुवर्त्तमानस्यैव देहस्यान्ते इत्याशंकनीयं विचारादुक्तार्थोपपत्तेः तथाहिनायं तारकजपपरः देहान्ते नरकंगमिष्यति सपाप्मानं तरतीति तस्य नरकहेतु सर्वपापविनाशश्रवणात न चायंपुण्य वशात् ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिनि कस्मिश्चिदिंद्रादिलोके गमिष्यति संसारं तरतीति तस्यसंसारसुखदुःख निवृतिश्रवणात् न चायं-पुनर्ज्जनित्वादेहांतरंप्राप्स्यतिइत्युक्तं ससर्वंतरतिसमृत्युंत रतीति तस्यजन्ममरणादिनिवृत्तिश्रवणात तदेवंतस्य नर्कस्व-र्गपुनर्ज्जन्मप्राप्त्यनुपपत्ते रर्थात्परिशेषाच्चवर्त्तमानस्यैवदेह-स्यांते मुक्तिर्भविष्यतीत्युपपन्नमर्थमाह समृत्युंतरति सोऽमृतत्वं च गच्छतीति एवं सोऽमृत्तोभूत्वा कुत्रगत्वाकिंप्राप्स्यतीतिचेत् "तथापदंपरमंयांति तेच" जीवंतो मंत्रसिद्धास्यु रन्तेमांप्राप्नु वंतिते "इतिश्रुतिभ्यां श्रीरामधामगत्वा श्रीरामंसंप्राप्स्यती-तिब्रूमः "यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजंत्यंतेकलेवरं तंतमेवेतिकौंतेय सदातद्भावभावितः" इतिभगवद्वचनादपिसदारमृतं तारक-वाच्यं रामाख्यं परंब्रह्मैवप्राप्स्यति नातोऽन्यमिति यत्प्रतिज्ञातं श्रीरामभक्तानांपरमपदप्राप्ति वर्त्तमानस्यैव देहस्यान्तेभविष्य-तीति तदुपपन्नतरं एवं श्रीरामपूर्वतापिनीये अधिकारिणां चतुर्वर्गप्राप्त्युपायंनिरूप्य देहान्तेश्रीरामभक्तानांपरमपदप्राप्ति निरूपिता इदानीमधिकारिणामनधिकारिणांचसर्वेषां श्रीराम-प्राप्त्युपायं श्रीरामोत्तरतापिनीयोपनिषदानिरूप्यते राज्ञामेव

श्रीरामतापिनीयोपनिषदमविद्यापनोदनींप्रकटयितुं कदाचित् मिथिलोपवने जनकोवैदेहआसांचक्रे तत्रयोगीश्वरः शिष्यसंघैर्मुनिगणैश्च परिवृत्तआसीत् तत्रानेकैर्मुनिवरैस्तत्सर्वज्ञत्वमसहमानैः याज्ञवल्क्यः पृच्छयतेतत्रादौवृहस्पतिप्रश्नः ।

वृहस्पतिरुवाचयाज्ञवल्क्यंयदनुकुरुक्षेत्रं ।
देवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनम् ॥ १॥

वृहस्पतिः देवगुरुरुवाच याज्ञवल्क्यंयज्ञवल्क्यस्यापत्यंयत्प्रसिद्धं अनुपश्चात् सर्वत्रविहरतां विहारार्थंपरंसर्व तीर्थेभ्यउत्कृष्टतमं भूमेरुत्तमांगमितियावत कुरुक्षेत्रं कुरुणाराज्ञापालितं अनादिसिद्धंक्षेत्रं देवानां देवयजनं देवैरिंद्रादिभिरपि देवः परमेश्वरोरामः इज्यतेयस्मिन्सर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनंसर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरांतानां ब्रह्मावाप्तिहेतुभूतंतत्किमितिशेषः विशेषणद्वयविशेषितंकुरुक्षेत्रंप्रसिद्धमेव कुरुक्षेत्रमन्यद्वेत्तिसंदेहेउत्तरमाह ।

अविमुक्तंवैकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनं ।
सर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनम् ॥ २॥

तस्माद्यत्रक्कचनगच्छातितदेवमन्येत। इदंवै-

कुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषां भूतानांब्रह्म-
सदनम् ॥ ३ ॥

अविमुक्तंकदाचिदपिविशेषेश्वरेणाविमुक्तं काश्यभिधंवैनिश्चयेन कुरुक्षेत्रंदेवानां देवयजनं सर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनं अविमुक्तत्वात्तदुत्कृष्टतमं नास्तियस्मात् अथवा विशेषणद्वयविशेषितंकुरुक्षेत्रं अविमुक्तसंज्ञकमेवभवतियस्मात्तस्मातयत्रकूचनगच्छति पंचकोशेषुयत्रकुत्रचिद्विचरति तत्रतत्रतदेवमन्येत देवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानां ब्रह्मसदनमेवजानीयात् कथमिति अमुनाप्रकारेण प्रकारमाह इदंवैइदमेवपंचकोशांतर्भूप्रदेशमेवकुरुक्षेत्रं देवानांदेवयजनं सर्वेषांभूतानां ब्रह्मसदनमिति अथावासोविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठितोभवतीति प्रश्नस्योत्तररूपायाः वर्णायांनाश्यांचमध्ये प्रतिष्ठितइतीत्यस्याः श्रुतेः नाशीवर्णायोर्मध्ये भूप्रदेशस्याविमुक्तसंज्ञकत्वावगमात उक्तभूप्रदेशेयत्रक्कचनगच्छति विचरतितंतंभूदेशंतदेवदेवानांदेवयजनं सर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनमेवमन्येत जानीयात् "अविमुक्तेतवक्षेत्रेयत्रकुत्रापिवामृताः कृमिकीटादयोप्यासुमुक्ताःसंतुनसंशयः" इत्युक्तत्वाविमुक्तस्यब्रह्मप्राप्तिस्थानत्वश्रवणात कथंइतिकेनप्रकारेणामन्येतेतिपृष्टे "इदंवैकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानां ब्रह्मसदनमिति" इदमेवनाशीवरणयोर्मध्यमेवकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनं सर्वेषांभूतानां ब्रह्मसदनंभवतीति-

जानीयादित्यर्थः ।

अत्राहिजन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्र स्तारकंब्रह्मव्याचष्टेये नासौअमृतीभूत्वामोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेवनिषेवेत अविमुक्तंनविमुञ्चेदिति एवमेवैतद्भगवन्निति याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

इतिप्रथमकण्डिका ।

अत्रअविमुक्तेहि यस्मात्‌जन्तोः अविचारिताधिकारानधिकारस्य प्राणिमात्रस्येत्यर्थः प्राणेषूत्क्रममाणेषु लोकान्तरं गच्छत्सु रुद्रः दुःखहारित्वात्‌ रोदनाद्वा तारकं ब्रह्मश्रीराममन्त्रात्मकं “षडक्षरोवह्निपूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते महापातकिनां पापदहनेदहनोपमः” इति पञ्चरात्रवचनात्‌ “श्रीरामायनमोह्ये तत्तारकब्रह्म संज्ञिकं नाम्नां विष्णोः सहस्राणां तुल्य एषमहामनुः। अनन्ताभगवान्मन्त्रानानेन तुसमाकृताः श्रियो रमणसामर्थ्यात्‌ सौंदर्यगुणसागरात्‌” इत्यारभ्य “अद्यापि रुद्रः काश्यांतु सर्वेषांत्यक्तदेहिनां दिशत्येतन्महामन्त्रं तारकं ब्रह्मनामकं तस्यश्रवणमात्रेणसर्वे एवदिवंगता” इत्येतदंताद्धारित वचनाच्च मूमूर्षोर्मणिकर्णिकायामर्द्धोदक निवासिनः अहंदिशामिते मंत्रंतारकं ब्रह्मसंज्ञितमिति “पाद्मीयशिववचनाचअत्रापिकिं तारकमितिपृष्टे तदुत्तरतयातारकं दीर्घानल

मित्यादिना षडक्षरस्वरूपोक्तेः " मुमूर्षोर्दक्षिणेकर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयं उपदेक्ष्यसि मन्मंत्रंसमुक्तो भविता शिवेत्यु-त्तरत्रश्रुतेश्चव्याचष्टे दक्षिणे कर्णे कथयति येन तारकब्रह्मो-पदेशेन असौ जीव अमृत्तीभूत्वा मोक्षीभवति मरणधर्मान्मो क्षीभवति नतुप्राकृताकारविशिष्ठ एवकाराग्रहादिवविमुच्यपुनः संसरति अत्रामृतीभूत्वेतीदं काराग्रहादिमोक्षव्यावर्त्तकं मोक्षी-भवतीतीदं तु " आभूत सम्प्लवांतंहि अमृतत्वं प्रचक्षते " इत्युक्तस्यामृतत्वस्यव्यावर्त्तक तथाच दिव्याकारः सन् श्रीराम धाम्निगत्वातत्सायुज्यं प्राप्नोति " तस्यश्रवणमात्रेण सर्व एव दिवंगता " इतिस्मरणात " त्वतोवाब्रह्मणोवापि येलभन्ते षडक्षरं जीवन्तो मंत्रसिद्धास्युरन्तेमाप्राप्नुवन्ति " इत्युत्तरत्र-श्रुतेश्चषडक्षरश्रवणान्मोक्षस्तस्यसौलभ्य तत्रैवयस्मात्तस्मादवि मुक्त मेवनिसेवेत अत्यादरेण सेवेत तत्रापिअविमुक्तं न वि-मुच्येतद्योत्र संन्यासं कुर्य्यात् तत्सेविनोपिदेशान्तरगत्वा मृतस्य तारकोपदेशालाभेन मोक्षासंभवादित्यर्थः अंगीकाराद्दाहगुरुः "एवमेतत् याज्ञवल्क्येति" ननु तस्मादविमुक्तनिसेवेत तस्य विधेः अत्रहि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्या-चष्टे इत्ययमर्थवादः स्यात् तस्याविमुक्तनिसेवनांगत्व प्रतीते रितिचेन्न तस्यप्रमाणान्तर सम्वादित्वतद्विसम्वादित्व गुण-वादत्वाभावात् विधिनिषेधान्यतर शेषत्वासम्भवाच्च तथा हि नतावदयमनुवादात्मकोऽर्थवादः "अग्निर्हिमस्य भेषजमिति",

वाक्यावत् अस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणाविधारितस्य कस्य-
चिदननुवादकत्वात् न चायं गुणवादात्मकोर्थवादः "आदि-
त्योवैयूप" इतिवाक्यस्य प्रत्यक्षेण सहविरोधवदस्य प्रमाणां-
तरेण विरोधाश्रवणात् न चाप्यत्र वायव्यं श्वेतमालभे
त्यस्यविधेः "वायुर्वैक्षेपिष्टादेवतेति" शेषत्वश्रवणात् विध्यं-
तरस्यशेषताघटते तत्कथमितिचेत् अत्रविधिस्तुत्वोरेकपदार्थवि
षयकत्वाश्रवणात्तथाहिविधितच्छेषत्वप्रदर्शनस्थले च यद्वस्तु
निंद्यते तदेव निषिध्यते यद्वस्तुस्तूयते तदेवविधीयते च यथा
"सोऽरोदीद्यद्रुद्रस्य रुद्रत्वंविशीर्य्यतेतद्धिरण्यंरजतमभूदिति"
रजतंविनिंद्य तस्माद्बर्हिषिरजतं नदेयमितिवर्हिषितद्दानंनि-
षिध्यतेतथाच वायुर्वैक्षेपिष्टादेवतेतिवायुंस्तुत्य वायव्यंश्वेत-
मालभेतेति तदर्थमेवश्वेतपश्वालभनंविधीयते नचतथात्रश्रू-
यते किंतुतारकंस्तूयतेविधीयतेतुततोन्यदविमुक्तनिषेवनं त-
स्मान्नात्रोभयोर्विध्यर्थवादत्वप्रसंगः किंतु अत्रहिजंतोरिति-
श्रुत्यासप्तम्यातारकोपदेशभूमित्वेना विमुक्तस्यनिसेवनंविहितं
यदित्वत्राविमुक्तनिसेवनं विधानमेवमुख्यं स्यात्तदा तदनन्तरं
किमाकारकं तदविमुक्तं कथंच तन्निसेवेतेत्याकारकः प्रश्नः
स्यात् न तु किं तारकं किं तरतीति तारकमंत्र विषयक प्रश्न
एवं तारकस्याविमुक्तनिसेवनादुत्कृष्टत्वं प्रकाशयति अविमुक्त
निसेवना देहान्तेतारकोपदेशेन मोक्षाश्रवणांतु अविमुक्तनिसे
वनस्य तारकोपदेश लब्ध मोक्षफलेन फलवत्वात् फलव-

त्सन्निधावफलंतदंगमितिन्यायतोपितारकोपदेशांगत्वमवगम्यते यस्मात्तु "यएतत्तारकंब्रह्मणोनित्यमधीतेसपाप्मानंतरतिसोऽमृतत्वं चगच्छतीति" निर्विशेषेणतारकावलंबिना सर्वदेशसर्वकाल सर्वावस्थासुमोक्षश्रवणं, तारकस्य स्वसाध्यसाधनेसहायांतरा-नपेक्षत्वं च " मणिकर्ण्यांवामत्क्षेत्रे गंगायां वा तटे पुनः। म्रियते देहितज्जन्तो मुक्तिर्नातोवरान्तरं ॥ मुमुर्षोर्दक्षिणेकर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयं। उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रंसमुक्तोभविता शिवेति " वरदानात् पूर्वंतारकोपदेश राहित्येनाविमुक्त नि-वासिनामपि मोक्षाश्रवणं तदर्थंरुद्रेणबहुकालमन्त्रजपप्रसन्न श्रीरामचन्द्रलब्धवरदानपूर्वकं तारकोपदेशावलम्बनं चैतानि अविमुक्तस्य स्वनिवासिनां तारकोपदेशं विना मोक्षाप्रदत्वं तारकस्य देशांतरेपित्वालम्बिनामोक्ष प्रदानेसहायांतरनिरपे-क्षत्वं सूचयन्ति तस्मादिदमवगम्यते यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषांभूतानां ब्रह्मसदनं तस्माद्यत्रक्वचनगच्छति तदेवमन्येतकथंइदं वै कुरुक्षेत्रंदेवानां देवपूजनसर्वेषांभूतानां ब्रह्मसदनं तस्माद्यत्रक्वचनगच्छति तदेवमन्येतकथं इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति तत्प्रश्नोत्तरंदत्वा भूम्यंतरादविमुक्तस्योत्कृष्टतमत्वेकोहेतुरित्ये वमपृष्टोपि गुरुणाहभगवानति कारुण्येन देशान्तरनिवासि-नामप्यविमुक्त निसेवनलब्धफलसौलभ्याय " अत्रहिजन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे येनासोमृतीभूत्वा

मोक्षीभवतीति ” तारकोपदेशभूमित्वेनाविमुक्तस्थ निसेवनं च विदधदनंतरं किं तारकमिति प्रश्नस्योत्तरं तारकदीर्घानलमित्यादिनादत्त्वा इत्योमितीति तारकस्यप्रणवकारणत्वोक्त्या मन्त्रांतरेभ्योऽस्योत्कृष्टतमत्वंद्योतयन् ब्रह्मात्मका सच्चिदानंदाख्याइत्युपासितव्यमिति तदेवोपास्य मितिज्ञेयमिति ” चतस्य सर्वप्राण्युपासित्वं ज्ञेयत्वं चविधायानंतरं“ यएतत्तारकंब्रह्मणो नित्यमधीतेसपाप्मानं तरतिसोऽमृतत्वंचगच्छतीति”तारकानुष्ठानतत्पराणांसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थासुअविमुक्तमरणालब्धफलप्राप्तिः सुकरेतिप्रकाश्ययत्रकुत्रनिवासिभिःषडक्षरतारक नित्याध्ययन तत्परेणभवितव्यमिति ज्ञापयामासेतिननुतारक नित्याध्ययनपराणामन्यत्रमृतानामपि तुल्यफलंचेत्तर्हिअविमुक्त निसेवनेकिमाधिक्यमितिचेत् अत्रतन्नित्याध्ययनरहितानांप्रत्युदुराचारिणां च तथैवस्थावराणामपिमोक्षइतिब्रूमः यद्वाइदमेततकुरुक्षेत्रं सर्वेषांभूतानां ब्रह्मसदनमित्युक्तेसति कथंब्रह्मसदनमितिसंदिहानं बृहस्पतिंप्रति अविमुक्तस्य ब्रह्मसदनत्वेहेतुं प्रकटयन्नाहश्रीयाज्ञवल्क्य अत्रहीति तथाचयस्मादत्ररुद्रकृततारक ब्रह्मोपदेशेन प्राणिमात्रस्यब्रह्मप्राप्तिर्भवति तस्मादिदमविमुक्तं ब्रह्मसदनमित्युच्यते तःएनंनिषेवेत् एनंनविमुच्येत्त इत्यर्थः ननुप्राणेषूत्क्रममाणे ष्वित्यनयाश्रुत्या प्राणवत्वाज्जंगमानामेव तारकब्रह्मोपदेशइतिचेन्न स्थावराणामपिप्राणवत्वाविशेषात् नहिप्राणरहितः कोप्यजनिष्ट तथाच

स्मृतिः यत्किंचेदं प्राणि जातजंगमंचपत्रिच यच्चात्रस्था वरंजातंतत्प्राणे नप्रतिष्ठितमिति जंगमेषुप्राणाभिव्यक्ति र्यथा तथास्थावरेषुनेतिविशेषः भूतानांप्राणिनःश्रेष्ठा इतिमनुवचन मपि तत्रप्राणाभिव्यक्त्याभिप्रायकं नतुस्थावरेषुप्राणराहित्य सूचकं यच्चकिंचप्राणभृदिति श्रुत्यापदार्थमात्रस्यप्राणवत्वनि- र्देशातननु तथापिशास्त्राधिकारित्वा न्मनुष्याणामेवमुक्ति रिति- चेन्न क्षेत्रेस्मिन्तवदेवेशयत्रकुत्रापियामृता कृमिकीटादयोप्या शुमुक्ताः संतुनचान्यथा मुमुर्षोर्दक्षिणेकर्णेयस्यकस्यापिग्रास्वयं उपदेक्ष्यसिमन्मंत्रंसमुक्तोभविताशिवेति अविमुक्तनिवासिनां- तदुपदेशायकर्णवत्वमात्रसापेक्ष्यात तर्हिमास्तुस्थावराणां तद- भावादितिचेन्न तस्मात्पश्यंतिपादपाः तस्माज्जिघ्रंतिपादपाः इतितेषांमपींद्रियवत्वस्मरणात् नन्वस्तुतेषामपिसतथापिकाशी वासकृतकर्मणांसत्वेकथं तदुपदेशादपिमुक्ति रितिचेदविमुक्त- स्योषरत्वेनतेषांकार्यकारित्वाभावादिति ऊषरंपुण्य पापानां धन्यावाराणसीपुरी इदंप्रियेक्षेत्रमतिप्रियंमेसंसार वीजोषरसू- षराणामितिस्मरणात् ननुतथापिसंचिद्रूपस्यकर्मणः सत्वंतद्वा- धकमितिचेन्न तदुपदेशसमकालएव तस्यापिभस्मत्वावगमात तथाचसनतकुमारवचनं ब्रह्महत्यादिपापानितत्समानिबहूनिच स्वर्णस्तेयसुरापान गुरुतल्पायुतानि गोवधाद्युपपापानि अनृतात्सम्भवानि च सर्वैः प्रमुच्यते पापैः कल्पायुत शतोद्भवैरि तिमान संवाचकं पापं कर्मणा समुपार्जितं

श्रीरामस्मरणेनैव तत्त्वणान्नश्यति वमिति अगस्त्योप्याह "दैनंदिनं च दुरितंपक्षमासर्त्तुवर्षजं अत्रवर्षशब्दोऽनेकजन्मोपलक्षकः" सर्वंहरतिनिःशेषं तूलाचलमिवानलः ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च स्वर्णस्तेयसुरापनगुरुतल्पायुतानि च कोटिकोटिसहस्राण्युपपातकजान्यपि सर्वाण्यपि प्रणश्यंतिराममंत्रानुकीर्त्तनादिति "अनेनकृतनिर्वेशोजन्मकोट्यंहसामपि यद्व्याजहारविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेरि" त्यादीनिशतशोवाक्यानिसंतिएतदर्थपराणितथापिविस्तरभयान्नलिख्यंते ननुतथाप्यवशिष्टपुण्यनिचयं मुक्तिंवाधते इतिचेन्न नाश्यकोटिगतपापस्य मुक्तिवाधकपुण्योपलक्षकत्वात् अविमुक्तमृतजीवमोक्षान्यथा नुपपत्तिप्रमाणवलादप्य व गम्यतेतारकंब्रह्मस्वोपदेश समकालेमोक्षावाधकपुण्यस्यापिनाशकंभवति नचात्रशंकावकाशः यतोदेशांतरेपिस्थितानां देहान्तकालेअन्यकृततारकोपदेशः स्वकृतंतदुच्चारणं वातत्क्षणात् अशेषपुण्यपाप निचयंसमूलंदग्ध्वा भगवत्पदंददाति कथमन्यथा "प्राणप्रयानसमयेयस्तुनामसकृत्स्मरेत् सभित्वामंडलंभानोः परंपदमवाप्नुयात्। तथा "ब्राह्मणश्वपचांभुजन् विशेषेण रजस्वलां यदश्नन्सुरयापक्वंमरणेहरिमुच्चरेत् अगम्याभक्ष्ययोर्जातंविहायत्वघसंचयं विष्णोः सायुज्यमाप्नोतिविमुक्तोभववंधनादि त्येवमादीनिसद्वाक्यानिसार्थकानिभवेयुः नन्वेवंचेत्तर्हिकाशीमृतानां देशांतरमृतानांतुस्वकृतमंत्रोच्चारणान्वय-

तिरेकाभ्यांमुक्तिश्चेति पूर्वमेवसूचितमेतत् ननु " वाराणस्यां कृतंपापंवज्रलेपोभविष्यति" तथात्रपुण्यंकृतं तथात्रपापमित्यादिवाक्यनिरोधान्नोषरत्वंतस्येतिचेन्न तादृशवाक्यानां काशीकृतपापाना मन्यत्रप्राप्तमरणपरत्वात् अतएव अत्रमरणावश्यकत्वविधानेनान्यत्रगमनंनिषिध्यते " असिनाचरणौहत्वातत्रैवनि धनंव्रजेदित्यादिना ननुसामान्यतः तत्रकृतपापान्सर्वानपिजीवानिदंवाक्यं विषयी करोति अस्तिवाकश्चिद्विशेषइतिचेत् उच्यते भगवन्नामैकावलंबिनः परहत्यपाप्यंतरपरमिदंवाक्यंतेषां यत्रातत्राजातपापानांयत्रकुत्रास्थितानामपितावन्मात्रेणैव सर्वपापनिर्मुक्ति पूर्वकंसर्वोत्तमगतेः श्रवणात् तथाचश्रीवाराहवचनं ममनामानिलोकेस्मिन् श्रद्धयायस्तुकीर्त्तयेत् तस्यापराधकोटींस्तुक्षमाम्येवनसंशयः नतादृशंमहाभागपापं लोकेषुविश्रुतं यादृसंधरणीनाथममनाम्नानदह्यते इति शमायालंजलंवह्नेः तमसोभास्करोदयः शांतिकलाबघौघस्यनामसंकीर्त्तनंहरे इति नाम्नोस्ययावतीशक्तिः पापनिर्दहनेहरेः तावत्कर्त्तुंनशक्नोतिपातकंपातकीजनः इति नतावत्पापमस्तीहयावन्नाम्नानश्यति अतिरकेभयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरंबुधाः इति विष्णुधर्म्मोत्तरेपिअनन्यगतयोर्मत्या भोगिनोपिपरंतप ज्ञानवैराग्यरहिताब्रह्मचर्य्यादिगर्ज्जिताः सर्वधर्मोज्झिताविष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः सुखेनयांगतिंयांतिनतां सर्वेपिधार्मिका इतिउत्तरत्रश्रूयतेचयएततारकं ब्राह्मणोनित्यमधीते सपाप्मानंतरतीत्या-

रभ्यसोमृतत्वंचगच्छतीत्यंतं दुखबोधंहीदंनाम महत्वज्ञानंशि-
वादिव्यतिरिक्तानां तत्कृपादृष्टिविहीनानांच उक्तंचपंचरात्रे
महिमामंत्रराजस्यसाक्षाद्धि गिरजापतिः जानातिभगवान्शंभु-
र्ज्वलनपावकलोचन इतिश्रीभागवतेपि स्वयंभूनारदः शंभुः
कुमारःकपिलोमनुःप्रह्लादोज्जनकोभीष्यो वलिर्वैयासकिर्वयम्
द्वादशैतेविजानीयोधर्म्मभागवतंभटा इतिद्वादशव्यति-
रिक्तानां तन्महत्वज्ञानराहित्यमुक्तं ननुअविमु स्योक्तपरत्वा-
त्भगन्नाम्नोऽशेषाद्य दाहकत्वादुभयोरन्यतरावलंविनांय-
थेष्टाचरणप्रसंगः स्यादितिचेन्न अग्निहोत्रादिविधि-
वत् ब्राह्मणहननादिं विधेरश्रवणात् प्रत्युत " अशनंवशनं
वित्तंयेषांकाश्यामगार्त्ताः कीकटेनसमाकाशी सत्यंसत्यंखगा-
धिप "इत्यादिवाक्यैर्नाम्नोवलाद्यस्यहिपापबुद्धिनविद्यतेतस्य-
यमैर्हिशुद्धिरिति " तथात्यक्त्वाकामं च क्रोधचलोभमात्सर्य्य-
मेवच इत्थंनामजपेन्नित्यं रामरूपोभवेन्नरः " इत्येवमादिवा-
क्यैश्चयथेष्टाचरणप्रतिषेधात् तस्याविधेयत्वेपि कामक्रोधादि-
परवशतयाविरुद्धाचारोऽकृतप्रायशिचत्तश्चे त्तदादंडधरेणभैर-
वेनत्रिंशत्सहस्र संख्याकंकालंनानायोन्यग्नौपच्यते तर्हिशरीरि-
णांनस्तिपुनः शरीरमि त्यादिसापुज्यवचननिचयव्याकोपइति
चेन्नप्राणोत्क्रमणक्षणेनभोग्यत्वात् यथास्वप्नमनोरथादौदेशांत
रेणरूपांतरे च संवत्सरशतानुभवः यथाचमार्कंडेयस्यसप्तकल्प
नुभवः नारदस्यस्त्रीत्वाद्यवाप्तिः लवणस्यवामातंगस्यस्त्रीपुत्रा-

न्निपतनं तद्वदिहापिवोध्यं एवंयस्मात्तस्मादस्मिन्नेवशरीरे प्राणोत्क्रमणकालेयथेष्टा चरणफलानुभवइति तारकब्रह्मोप-देशान्मुक्तिरेकेन जन्मनेत्युक्तत्वात् ॥

इति प्रथमकण्डिका ।

प्रथमकंडिकानिर्दिष्टस्यतारकब्रह्मणः स्वरूपकथनार्थं द्वितीया कंडिकारभ्यते ॥ अथेत्यादिना:—

अथहैनंभरद्वाजः प्रपच्छयाज्ञवल्क्यंकिं-तारकंकिंतरतीति ॥ १ ॥

अथप्रश्नानंतरहेत्तिगौरवार्थः एनंयाज्ञवल्क्यंपूर्वतारकं ब्रह्मव्याचष्टेइत्येवोक्तंतत्स्वरूपंपृच्छति किंतारकमितिकिंतरती-तितरण विषयप्रश्नः इतिशव्दः प्रश्नद्वयपरिसमाप्तौनहि साधनफलपरिज्ञानेनान्यत् ज्ञेयमवशिष्यतइतिभावः ।

सहोवाचयाज्ञवल्क्यस्तारकंदीर्घानलंविंदु पूर्वकंदीर्घानलं पुर्नमायनमश्चन्द्रायनमोभद्रा-यनमः

प्रथमतः सर्वश्रेष्ठेनरुद्रेणोपदिष्टत्वात् तत्कथनमात्रेण सर्वजंतुमोक्षप्रदत्वाच्च तारकब्रह्मणः सर्वेभ्योमंत्रभ्यः प्रकाशि-तोत्कृष्टत्वस्य सामान्यतउक्तस्यविशेषतः परिज्ञानायाज्ञव-ल्क्यंप्रतिभरद्वाजप्रश्नः किंतारकमिति सकलजंतुमोक्षप्रदरु-

द्रोपदिष्टंतारकंकिंस्वरूपमित्यर्थः तद्विजिज्ञापयिषयासयाज्ञव-
ल्कयउवाच " तारकमितिपूर्वोक्तमनूद्यकथयतिकेचित्तुतार-
मितिपाठे ॐकार पूर्वकत्वमुक्तंभवतीति वदंतितन्नसंगच्छते
सप्ताक्षरस्यसतस्तस्यतारकनामकत्वानुपपत्तेः " षडक्षरोवन्हि-
पूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते सर्वेषांराममंत्राणां मंत्रराजोषडक्षर
" इत्येवमादिनाषडक्षरस्यैवतारकत्वोक्तेः किंचोंकारपूर्वकत्व-
वादिभिरपि मंत्रत्रयमपितारकब्रह्मविद्यास्यादित्याशंक्यनस्यात्
षडक्षरमंत्रराजस्यैव सर्वात्मकत्वप्रदर्शनादित्यारभ्य सर्वमंत्रलो-
कार्थवाचकत्वेन सर्वात्मकत्वात् षडक्षररामंत्र एवानेकप्रका-
शकांशुमालीवतारकब्रह्मस्वरूपोनान्यादि त्यंतेनतद्व्यतिरिक्त-
स्यतारकत्वप्रतिषेधात् षडक्षरकार्य्यस्यप्रणवस्यषडक्षरार्थाधि-
कार्थावाचकत्वेन प्रयोजनाभावतयातदादौतत्पाठायोग्यत्वाच्च
दीर्घानलमिति दीर्घाकारयुक्तमनलं अग्निवीजं तदेवं
सर्वज्ञस्य याज्ञवल्क्यरयोत्तर वचनादवगम्यते षडक्षरस्य
तारकमित्यनादि संज्ञेति यदि तु षडक्षरव्यतिरि-
क्तस्य तारकमितिसंज्ञा स्वाभाविकी स्यात तदा सर्वजन्तु
तारकत्वेन तमेव रुद्रउपदिशेत् याज्ञवल्क्योपिभरद्वाजप्रश्नो-
त्तरत्वेन तत्स्वरूपमेवब्रूयात् तच्चारकमेतदाकारकमिति यदि
तु कश्चिद्ब्रूयात् नात्रसामान्यविशेषरीत्या प्रश्नोत्तरप्रवृत्तिःकिंतु
रुद्रोपदिष्ट तारकब्रह्मणः स्वरूपप्रश्ने सति तदुपदिष्टस्य तारक
ब्रह्मणः षडक्षरस्य स्वरूपमुक्तवान् याज्ञवल्क्यः तारकंदीर्घा-

नलमिति तदापिअनालोचिततत्तद्विशेषाशेष काशिवासिप्राणिविमोक्षस्यातिकरुणयाप्रवृत्तस्य सर्वज्ञस्य भगवतोरुद्रस्योपदेश एवात्रास्य मन्त्रस्य मन्त्रान्तरेभ्य उत्कृष्टत्वे हेतुरपकृष्टत्वे च मन्त्रान्तराणां यदि तु कश्चिदन्योमन्त्र इतोधिक एतत्समो वास्यात्तदैनं विहायतमेवोपदिशेत पर्य्यायेणवोपदिशेत सर्वज्ञः कारुणिकोभगवान् रुद्रः तदैषामेनयोर्मंत्रयोर्वाक उत्कृष्टः प्रतिशंकापूर्वकं तच्छेषत्व हेतुविचारे परिश्रमोपि स्यात् न चात्र कथंचित्ताद्दशहेतुविचारावकाशः 'रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवति तारकंदीर्घानलमि " त्याभ्यां श्रुतिभ्यांकंठतः षडक्षरस्यानालोचिविशेषाशेष प्राणिमोक्षप्रदत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनात अनन्तरतनाभिरुक्तश्रुतिभिरपि सर्ववेदादिभूतप्रणव कारणत्वनिर्देशपूर्वकस्यैव सर्वोपास्यत्वज्ञेयत्व विधानाच्च ननु नषडक्षरोत्कृष्टत्वप्रेरितस्य रुद्रस्य तदुपदेशेआग्रहः किंतु श्रीरामदत्तवरप्रेरितस्येतिचेन्न वरप्रदानस्यापि तत्र श्रीरामप्रसन्नतापूर्वकत्वश्रवणात् " श्रीरामस्यमनुंकाश्यां जजापवृषभध्वजः मन्वंतरसहस्रैस्तु जपहोमार्चा नादिभिः ततः प्रसन्नो भगवाञ्छ्रीरामः प्राहशंकरं वृणीष्वयदभीष्टंतद्दास्यामिपरमेश्वरेति " किंच " मुमुर्षोर्दक्षिणेकर्णे यस्य कस्यापिवास्वयं उपदेक्ष्यसि मन्मंत्रंसमुक्तोभविताशिवेति " स्वमंत्रस्याविचारित विशेषसकलजीवमोक्षप्रदत्वसूचकं श्रीरामवचनमपितस्यसर्वोत्कृष्टत्वंद्योतयति ननु-

सर्वेषां भगवन्मंत्राणां सर्वजीवमोक्षप्रदत्वा विशेषेपितज्जापे रुद्रस्याग्रह विशेषं दृष्ट्वातदुपदेशमाज्ञापितवान् श्रीरामचन्द्रो-भगवानतोनात्र कश्चित्तदुत्कृष्टहेतुरुपलभ्यते इतिचेन्न स्वक्षेत्र-गतसर्वजीवाशुविमुक्तये भगवत्प्रसादाकांक्षिणः सर्वज्ञत्वेन सकलमंत्रतात्पर्य्यविदोपिभगवतो रुद्रस्य भगवन्मंत्रान्तर सत्वेपिषडक्षर जपादावा ग्रहविशेषः तथैव सर्वज्ञस्य सर्वश-क्तिमतः सर्व्वांतर्य्यामिणो विश्वशब्दवाच्यस्य श्रीरामस्यमंत्रां-तरसत्वेपितदुपदेश एवाज्ञाविशेषश्चेतितदुत्कृष्टत्वे हेतुद्वयस्य-सद्भावात् यदित्वयंमंत्रोमंत्रांतरेभ्य उत्कृष्टतमोनस्यात् तदो-त्कृष्टतमंमंत्रांतरं विहाय तज्जापे सर्वज्ञस्य रुद्रस्यात्याग्रहो नस्यात् नचातिदयालुत्वेन शिवाभीष्टवरदातुः श्रीरामस्याशे-षजंतुविमुक्तये षडक्षरोपदेशे अज्ञाविशेषोपि श्रुतिरपि "वासु-देवमनुंकाश्यांजजायवृषभध्वजः" श्रीकृष्णस्य मनुंवानारा-यणस्यमनुं "वेदादिप्रणवं काश्यांजजापवृषभध्वजः" इत्येवंस्यात् तथा "त्वतोवा ब्रह्मणोवापि येलभंतेहितं मनु-मित्येवं" तथा उपदेक्ष्यसिमन्मंत्रंमिति "मैवंब्रूयात्तदातदुप-वृंहणभूतानिपुराणादि वाक्यान्यपि" सहस्र नामतातुल्यमों कारोहिवरानने तथाजपतः सर्ववेदाश्च सर्वमंत्राश्च पार्वति तस्मात्कोटिगुणंपुण्य मोंकारेणैवलभ्यते "नाम्नाह्येतेनल-भ्यते" नारायणेन लभ्यते "विष्णुनाम्नापि लभ्यते" इत्येवंवैपरीत्येनपठ्येरन् लोकेमृतदाहाय तन्नेतृणां श्रीरामनाम

सत्यमस्तीत्येवंविधशब्दोमाभू त्किन्त्वोंकारः सत्यमस्तीत्येवं विधएव नचैवंश्रूयते ऽतोवेदपुराणेतिहासस्मृतिलोकाचारप्रमाणवतां षडक्षरस्यसर्वोत्कृष्टत्वमंगीकरणीयं ननुमंत्रांत्तरेभ्यः स्यात्तादुत्कृष्टत्वं नतुवहूपनिषत्सूत्कृष्टात्प्रणवात् काशीमृतप्राणिनः प्रतितदनुपदेशे तु नतदपकृष्टत्वंहेतुः किंतुवर्णत्रय व्यतिरिक्तानांतत्रा न धिकारइतिचेन्न यत्रयत्रप्रणवमहत्वं श्रूयते तत्रसर्वत्र "जीवत्वेनेदमोंयस्य" इत्योमितित्यस्य चो पसंहारेण वन्हिवीजस्य प्रणवकारणत्व निष्पत्यातस्मात्तदाधिक्योपपत्तेः प्रणवोत्कृष्टत्वस्यपापयोनिमोक्षा नधिकारिशूद्रादिप्राणिनः अकिंचित्करत्वेन वैयर्थ्यात् सर्वपरस्यरामनाम्न स्तुशूद्रादीनामपि सौलभ्येन मुक्तिदातृतयासर्वोपकारित्वात् परत्वसौलभ्यो भयगुणवत्वेन गुणतोपिप्रणवाधिक्योपपत्ते रिति पूर्वमेवोक्तं इममेवास्फुटयंति "ब्रह्मादीनांवाचकोय मितिसर्व वाच्यस्यवाचकः" रुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टे तारकंदीर्घानलं इत्योमएतद्वेोपारपंञ्जयं चेत्याद्याश्रुतयः तद्रूपवृंहणभूतानिजपतः सर्ववेदांश्चसर्वमंत्राश्चपार्वति तस्मात्कोटिगुणंपुण्यंरामनाम्नैवलभ्यते सर्वेषुमंत्रवर्गेषुश्रेष्ठंवैष्णवनुच्यते गाणपत्येषुशैवेषुशाक्तसौरेष्वभीष्टदं वैष्णवेष्वपिमंत्रेषुराम मंत्राः फलाधिकाः गाणपत्यादिमंत्रेषु कोटिकोटिगुणाधिकाः मंत्रस्तेष्वप्यनायासफलदोयंषडक्षरः इत्यादीनिवाक्यानि नन्नुग्रंथाधिष्ठातृत्वेनश्रीरामतन्मंत्रयो

रुत्कृष्टत्वदर्शयंत्यः प्रदर्शितश्रुतयस्तत्प्राशस्त्यं वोधयंत्यतोन- तत्सर्वाधिक्यएतासांतात्पर्य्यं तदुपवृंहणभूतान्यपितदुक्तार्थमेवा स्फुटयंतीतिचेन्न स्वार्थेस्वतः प्रमाणभूतानांप्रदर्शितश्रुतीनां वस्तुयाथात्मस्वरूपप्रकाशनपराणां निर्गताज्ञानजनितवैषम्या- नां स्वकीयपरकीयत्वाभिमानाभावतया कुत्रचिदर्थेमिथ्या- गृहस्यवक्तुमशक्यत्वात् विधिनिषेधान्यतरशेषत्वाभावेन त- त्रार्थवादोक्तेरसंभवतया प्राशस्त्यलक्षणायाअयोग्यत्वाच्च तदु- क्तार्थस्यकेनचित्कथंचिदप्यन्यथाकर्त्तुमशक्यतया प्रदर्शित- श्रुतिप्रतिपाद्येतत्सर्वोत्कृष्टत्वे छिद्रावलोकनानवकाशात् वस्तु- तस्तु रुद्रस्तारकंव्रह्मव्याचष्टे इतिवचनमेवमंत्रांतराणांतारक- ब्रह्मनामत्वंनिषेधति यदितुमंत्रांतरस्यापितारकव्रह्मेतिसंज्ञास्या- त्तदाश्रुतिस्तारकंव्रह्मेति साधारणत्वेन संदेहकरंवचनंनब्रूया- त्किंतुरुद्रः षडक्षरंराममंत्रंवातारकं व्रह्मव्याचष्टेइत्येवंब्रूयात पुनः किंतारकंदीर्घानलमित्युभयत्र किंतत्तारकं दीर्घानलमित्ये वंपूर्वोर्थपरामर्शकस्यतच्छब्दस्योपादानं स्यात्तेनतारकांतरेभ्यो- स्यविवेकोपिभवेत् यतश्चनतथोक्तमतोनतदन्यस्यतारकना- मत्वमित्यवधेयं विंदुपूर्वकमितिविंदुः पूर्वोजन्मभूय्यस्यविंदोः सकाशात् पूर्वंजन्मयस्येतिविंदुपूर्वकं स्वार्थेकः सृष्ट्यादौ- शब्दार्थसृष्ट्यर्थं परमेश्वरेक्षणेन क्षुभितगुणावश शकलकर- णवत्कृततयाऽविद्याकलाऽव्यक्तंचोच्यते तच्छब्दार्थगर्भवत्य- विद्याविंदुर्महतत्वंचेत्यभिधीयते महतोहंकारस्ततः पंचतन्मा-

ग्राणिताभ्यो भूतानि तेभ्योऽखिलं जगदित्यर्थसृष्टिक्रमः विंदोर्नादः स च परापश्यन्ति मध्यमावैखर्य्याख्यामवस्थामनु भूय स्वर वर्णपदवाक्यात्मकोभवतीति शव्दसृष्टिक्रमः ग्रतः शब्दसृष्टेर्विंदुपूर्वकत्वाद्दृटकर्णिकानि दर्शनेन विन्दुशिरस्कं तारकाख्यं बीजमुद्धरेत् " स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपीस्वेनैव भासते " इति श्रुतेः ज्योतिर्म्मयत्वेन स्वप्रकाशचिदात्मको रकारः ग्रानन्दात्मकामृतरूपश्चन्द्रः चदि ग्राह्लादने इति धातोर्निष्पन्नत्वेन ग्रह्लादरूपस्तदानंदात्मकस्तदाकारवान् विंदु स्तद्योजनया प्रकाशानंदचिदात्मकं बीजमुद्धृतं भवतीत्यभि-प्रायः " मः शिवः श्चन्द्रमावेधेति " कोशकारो यतश्च " स्व भूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपीस्वेनैव भासते स्व प्रकाशः परंज्योतिः स्वानुभूत्यैकचिन्मयः तदेवरामचन्द्रस्य मनोरामद्याक्षरं स्मृत मि " त्येवमाद्याः श्रुनयोवह्निवीजाक्षराणां चित्प्रकाशानन्दा-त्मकत्वं वदन्त्यतोनिष्पद्यते वीजस्य प्रकाशचिदानन्दात्मकत्व कथनं तत्र श्रुतौ प्रकाशचिन्मयपदे स्फुटतरे ग्रानन्दस्तु स्वानु भूतिपदेन लभ्यते स्वानुभूतेरानन्दरूपत्वोपपत्तेः विंदुपूर्वक-मिति विंदुग्रहणं कलानादयोर्द्वयोरुपलक्षणं ततश्च वीजा-त्मकेविन्दु नादकलाप्रदर्शिता ग्रतोर्थसृष्टिर्वाच्याशव्दसृष्टि स्तुवाचिका तदेव तारकस्थस्य विन्दोरर्थसृष्टिशव्द सृष्टि-कारणत्वं दर्शितं भवति ग्रर्थसृष्टिकारणस्य महत्तत्वस्य विं-दोश्चैकरूपत्वादर्थ सृष्टेरपि विन्दुकार्यत्वमुपपद्यते दीर्घानलं

पुनः अनुक्तत्वात विंदुरहितं तदेव पुनरुद्धरेत् मायनमइति
योजनायां षडक्षरं तारकं स्वरूपमित्युक्तं भवति सवीजेन राम
पदेन चन्द्रायनम इति योजनीयं तथा भद्रायनमइति योंज-
नीयमित्येवं मंत्रत्रयं भवति ननु सवीजेन रामपदेन चन्द्रभद्र
योजनयाष्टाक्षरमंत्रद्वयमुक्तं तयोश्चषडक्षर सहपठितत्वात्
मंत्रत्रयमपि तारकब्रह्म विद्यास्यात नस्यात्” ब्रह्मादीनांवाच-
कोयं मंत्रोन्वर्थादि संज्ञकः रेफारूढामूर्त्तयः स्युः शक्तयस्ति
स्र एव च तथैव रामवीजस्थं जगद्वेतच्चराचरं ब्रह्मात्मकासच्चि-
दानन्दाख्या इत्युपासितव्यं इत्योमितिचसर्ववाच्यस्य वाचक
इत्येमादिश्रुतिभि स्सर्वेषांराममंत्राणांमंत्रराजःषडक्षरःइत्यगस्त्य
संहितायां च षडक्षरंदाशरथेस्तारकंब्रह्मगद्यते तथा षडक्षरो-
वन्हिपूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते इत्यादिस्मृतिभिश्च षडक्षरमं-
त्रराजस्यैव सर्वात्मकत्वावगमात अतः सर्वेषांरामैकाक्षरादीनां
रामानुष्टुपूमध्यानां रामसहस्राक्षरांतानांश्रीराममंत्राणां सर्वे-
षांगाणपत्यशैवशाक्तसौराणांमंत्राणांसकल वेदानांकल्याण-
नांलोकानां चार्थवाचकत्वेनसर्वात्मकत्वात् षडक्षररामंमंत्र-
एवानेकप्रकाशकांशुमालीवतारकब्रह्मरूपं नान्यदित्यवगम्यते
ननुतर्हितेनसहपाठोमंत्रद्वयस्यकिमर्थइतिचेत् तयोस्तदुप-
लक्षित राममंत्रांतराणां च भगवन्मंत्रान्तरेभ्यउत्कृष्टत्वप्रद-
र्शनार्थ इति तदुपवृंहणवचनेभ्योऽवगम्यते वैष्णवेष्वपिमंत्रेषु
राममंत्राः फलाधिकाः मंत्रस्तेष्वप्यनायास फलदोयंषडक्षरः

इति "लौकिकावैदिकाशब्दा येकेचित्संतिपार्वतिनामानिरामचन्द्रस्य सहस्रं तेषुचाधिकं। तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमं मतं" तथा एकैकं रामचन्द्रस्य नामसर्वाधिकंमतं सहस्रनाम फलदं सर्वाभीष्टप्रदायकमि "त्येवमादिभ्यइतिब्रूमः नकेवलं सर्वचराचरकारणत्वेन तादात्मकमेव तारकं किन्तुसकलकारणस्योंकारस्यापि कारणत्वेन तदात्मकमित्याह" इत्योमिति

इत्योमिति ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ॥ २ ॥

इत्युक्तप्रकारकं षडक्षरं तारकं ॐमिति ॐकारात्मकं भवति नत्वेतस्मादन्य ॐकार ॐकारादेतदन्यदित्यर्थः "जीवत्वेनेदमोंयस्येति" पूर्वतापिनीयश्रुतेः "रामनाम्नः समुत्पन्नः प्रणवोमोक्षदायक" इतिस्मरणाच्चतथा प्रणवं केचिदाहुर्वै बीजंश्रेष्ठं तथापरे तच्चुतेनामवर्णाभ्यां सिद्धिमाप्नोतिमेमतमि" त्यादि श्रीरामनाम्नोवर्णोविश्लेषविपर्यादि क्रमेण तत्सिद्धेः तस्मात्प्रणवोत्पत्तिरुक्ताभवति न तु प्रणवः कथंचिदपि वह्निवीजात्मकत्वमापद्यते तस्य वर्णाविश्लेष विपर्य्ययादि करणेन मोमित्या कारकत्वापत्तेः नन्वेवं सति ॐ मित्येकाक्षरं सर्वमित्येवमादिश्रुतिसंदर्भस्य वाधापत्तिरितिचेन्न सामान्यवाक्यस्यविशेषवाक्येनसंकोचात विप्रतिषेधेच प्रवलतरवाक्यांतरमाश्रित्यतद्विरोधपरिहाराच्च तद्वास्तवार्थप्रतिपत्तेः त-

यथा"अग्निषोमीयंपशुमालभेतेति" नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति" चानयोः द्वयोः परस्परंविरोधेसतिपश्वालंभन परेणविशेष्यवाक्येनसर्वहिंसा निषेधपरंसामान्यवाक्यंयागीयहिंसाव्यतिरिक्त-हिंसाप्रतिषेधेसंकोच्य अग्निषोमीयपश्वालंभनव्यतिरिक्तहिंसा-निषेधपरमिदंसामान्यवाक्यमितिनिर्णीयते नचान्यथामंतव्यं विशेषवाक्यस्यसर्वथावाधात् यथाच "नमं त्रोस्त्यष्टाक्षरात्पर" इत्यादीनां "प्रणवः सर्ववेदानां" मित्यादीनांचपरस्परंविरोधे अष्टाक्षरादौप्रणवदर्शनात्" अष्टाक्षरश्चप्रणवे" इत्यभियुक्त-वचनाच्च तस्यतत्कारणत्वंनिश्चित्य स्वकारणभूतप्रणवव्यति रिक्तमंत्रांतरपरत्वनिषेधपरमिदमष्टाक्षर प्रतिपादकंवाक्यमि-तिनिर्णीयते यथाच" ॐ मित्येतदक्षरंसर्वमि" त्यादीनां-श्रुतीनां "अकारोवैसर्वावाक्शैषास्पर्शोष्मादि रूपेणवहुरूपा-भवती" त्यादिश्रुतेश्चपरस्परंविरोधेसति प्रणवस्यादावकार-दर्शना "दकारेप्रणवस्थिति" रित्यभियुक्तवचनाच्च तत्कारण-त्वंतस्यनिश्चित्य अकारंविहायपदार्थांतरमोंकारप्रभवमित्यों कारपरश्रुतीनामर्थोनिश्चीयते तथाचाभियुक्तश्लोकः" सर्व-थावेदगर्भस्थावेदाश्चाष्टाक्षरेस्थिताः अष्टाक्षरश्चप्रणवेअका-प्रणवस्थितिरितितथा " यथैववटवीजस्थः प्राकृतश्चमहा-द्रुमः तथैवरामवीजस्थंजगदेतच्चराचर" मित्यादीनांचश्रुतीनां-परस्परं विरोधपरिहाराय" जीवत्वेनेदमोंयस्येतीमां इत्योमि-तीति" चेमांश्रुतिमाश्रित्यषडक्षरस्यप्रणवकारणत्वनिश्चयात्

षडक्षरतद्वाच्यव्यतिरिक्तनिखिलचराचरकारणत्व प्रतिपादन-
पराः प्रणवपरश्रुतयइतिनिर्णेतुंशक्यं अन्यथाद्वयोरादिकारणा-
त्वासंभवेनतद्बोधकश्रुतीनां परस्परविरोधेन मिथ्यालापत्वप्रस
क्तिर्दुर्वारा नचतयोरन्यतरः श्रुतिसंदर्भः कल्पित इतिवक्तुंश-
क्यं तदृष्टांतने वेदत्वाविशेषंहेतुंकृत्यवेदमात्रस्यकल्पितत्व-
प्रसंगात् नन्वेवंसत्यपि षडक्षरोंकारयोरन्यतरस्य कार्य्यत्वा-
निर्णयेनैकस्यादिकारणत्वानिश्चयादुक्तदोषस्यतादवस्थ्यमि-
तिचेन्न "सुषुप्तस्थानः प्राज्ञोमकारस्तृतीयामात्रामितरेपीतेर्वा-
मिनोतिहवाइदं सर्वमपीतिश्चभवतिसयएवं वेदेत्यत्र" मां-
डुक्योपनिषदि प्रणवावयवयोरकारोकारयोस्तदवयवभूते
मकारेप्यप्ययश्रवणात् प्रणवकारणवन्हिवीजावयवे मकारे-
सुतरांतल्लयत्वोपपत्तेः श्रुतसर्ववागात्मकत्वस्याकारस्यापिषड-
क्षरकार्य्यत्वनिष्पत्तेः ननुप्रणवस्यासकृदुच्चारणोकृते मकारस्या
कारोकारलयोत्तत्यवधित्वदर्शनवत् रामनाम्नोऽसकृदुच्चा-
रणेपि मकारस्यरकाराकारलयोत्यत्यवधित्वदर्शनात् तुल्य-
युक्त्यातत्रापिमकारस्य रकाकाररा कारणत्वोपपत्तेस्तद्वाच्यस्य
मूलकारणत्वंस्यादितिचेन्न प्रणवावयवमकारेकारणत्वबोधक-
मांडुक्यवत् नामावयवमकारकारणत्वपरवाक्याश्रवणेन तर्क-
वलयुक्त्यातस्य तथात्वानिष्पत्तेः प्रणवसमानधर्मकत्वेनतस्य
तत्रापितादृशवाक्यंकल्प्यत्तामितिचेन्न रेफारूढामूर्त्तयइति-
कृत्स्नश्रुतिविरोधने कल्पितस्याप्रामाण्यात् अथवा "क्षराणां-

मकारोस्मीत्यकारोवासुदेवः स्यादिति वासुदेववाचकत्वेनोक्त-
स्य सर्ववागात्मकत्वेनश्रुतस्यचाकारस्यमितरेपीतेर्वेत्तितल्लय-
स्थानत्वेनश्रुतस्य मकारस्यचेत्युभयोरकारमकारयोः प्रणवावय-
वयोः“ अकारः प्रथमाक्षरोभवितउकारोद्वितीयाक्षरोभवितमका
रस्तृतीयाक्षरोभवती” त्यत्ररामममंत्रस्थाकारमकाराभेदेन श्रुतयोः
रेफारूढामूर्त्तयः स्युरित्यत्ररेफाश्रितत्वेन तदंगत्वेननिर्णीयात्“
वैष्णवेष्वपिमंत्रेषुराममंत्राःफलाधिका“इति” जपतः सर्ववेदां-
श्चसर्वमंत्रांश्चपार्वेति तस्मात्कोटिगुणांपुण्यंरामनाम्नैवल-
भ्यते इतितद्वन्मंत्राश्चवेदाश्चरकारेषुव्यवस्थिता इत्यादिवत्
अकारस्योत्कृष्टमहत्वाश्रवणाच्च रकारस्यैवमूलकारणत्वनिष्पत्तेः
नमकारवाचस्यमूलकारणत्वमुपपद्यते तथाचक्वचित“ अकारो-
वैसर्वावागि” त्यादौस्वावयवभूताकाररूपेणसर्वात्मकत्वंप्राप्त-
स्यषडक्षरस्यसर्वकारणत्वश्रुतिः क्वचित्तुस्वावयवभूताकारद्वारा-
प्रणवत्वंप्राप्तस्य सर्वात्मकत्वं क्वचित्तुसाक्षात्प्रणवरूपत्वंप्राप्त-
स्य तथाश्रुतिः क्वचित्स्वस्यैवसाक्षात्सर्वात्म्मकत्वश्रुति रित्य-
खिलचराचरस्य साक्षात्परंपरयावाषडक्षरकार्य्यत्वे पर्यवसाना-
त्तस्यादिकारणत्वं निर्वाधं तदेवमत्रयथाप्रथमं” जीवत्वेनदेमों-
यस्येति” इत्योमितीत्याभ्यांप्रणवस्यषडक्षरकार्यत्वं प्रदर्श्य-
पश्चात् ॐ मित्येतदक्षरंसर्वमि” त्याद्याभिः प्रणवस्य
सर्वात्मकत्वंप्रदर्शितं तथैवोपनिषदन्तरेष्वपिद्दष्टव्यंयत्रतुमां-
डुक्याद्यासु नतस्यषडक्षरकार्यत्वंप्रशर्शितं सर्वात्मकत्वंतुप्रति-

पादितं तत्रापिसर्वासामुपनिषदामेकवाक्यताउपपत्तये सर्व-
शाखाप्रत्ययन्यायेनात्रदृष्टस्य प्रणवनिष्टषडक्षरकार्यत्वबोध-
कस्य" जीवत्वेनेदमोंयस्ये" त्यस्यइत्योमित्यस्य" श्रुतिवाक्य-
स्यउपसंहारःकर्त्तव्य उभयत्रार्थाभेदात् यथाकाशपूर्वकसृष्टि-
वचनतेजः पूर्वकसृष्टिवचनयोः परस्परंविरोधपरिहाराय तत्र-
च्छान्दोग्ये तत्तेजोऽसृजदित्यत्र" तस्माद्वाएतस्मादात्मनः
आकाशः संभूतः अकाशद्वायुर्वायोरग्निरि" त्यादिस्तैऽतिरे-
कवाक्यस्योपसंहारेण छांदोग्येपितदाकाशंवायुंश्चसृष्टवातेजोऽ-
सृजदित्येवंआकाशपूर्विकासृष्टिः स्वीक्रियते तद्वत्तथाच-
पारमार्षसूत्रं" सर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्यविशेषादिति" अ-
स्यार्थःसर्ववेदांतप्रत्ययानिविज्ञानानितास्मिन्तस्मिन्वेदांतेतानि-
तान्येवभवितुमर्हंति कुतश्चोदनाद्यविशेषात् आदिग्रहणे-
नशाखांतराधिकरणसिद्धांतसूत्रोदिता अभेदहेतवइहाक्षिप्य-
न्तेसंयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादित्यर्थः अन्यच्चतस्यैवसूत्रं
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समानेचेति" इदंप्रयोजनसूत्रं
स्थितेचैवंसर्ववेदांतप्रत्ययत्वे विज्ञानानांअन्यत्रोदितानांवि-
ज्ञानगुणानां अन्यत्रापिसमानेविज्ञाने उपसंहारोभवति अर्था-
भेदात् यएवहितेषांगुणानामेकत्रार्थोविशिष्ठविज्ञानोपकारः
सः एवान्यत्रापियदिहिविज्ञानभेदोभवे त्ततोविज्ञानांतरनि-
वद्धत्वाद्गुणानांप्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च नस्यादुपसंहारो
विज्ञानैकत्वेतुनैवमितिसूत्रार्थः" तदेवंतारकंदीर्घानलमि"

त्यादिनाषडक्षरस्वरूप इत्योमित्यनया चतस्यसर्ववेदादिभूतप्र-णवकारणत्वंचप्रदर्श्याथब्रह्माभेदत्वप्रदर्शनेन तस्यसर्वोपास्यत्वं विधीयतेब्रह्मात्मेतिब्रह्मात्मक सच्चिदानंदाख्याइत्युपासितव्यंषड पिमंत्रवर्णाः"तेजोरूपमयोरेफ" इतिमहारामायणोक्तप्रकारेण श्रीरामाकारप्राप्तत्वात्ब्रह्मात्मकायद्वा श्रीरामवाचकत्वेनतत्तदा-त्म्यगतत्वाद्ब्रह्मरूपाःसच्चिदानंदाख्यासच्चिदानंदरामबोधकत्वेन तत्तादात्म्यप्राप्तत्वात् तदाख्याः अथवा "ब्रह्मादीनांवाचकोयमि" त्युक्तरीत्याब्रह्माद्यशेषपदार्थ वाचत्वेनब्रह्मवत्सर्वत्रव्यापकतयात द्धर्म्मत्वंप्राप्तत्वाद्ब्रह्मात्मका यद्वा " रमंतेयोगिऽनंते सत्यानंद चिदात्मनि इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते " तथैवचिद्वा-चकोरकारस्यात् सद्वाच्यकारउच्यते मकारानंदवाचीस्यात् सच्चिदानंदमव्ययमि " त्युक्तरीत्या विविक्त तया सच्चिदा-नंदवस्तु वाचकत्वेन तत्तादात्म्यप्राप्तत्वात सच्चिदानंदाख्याः यद्वा " स्वप्रकाशः परंज्योतिः स्वानुभूत्यैक चिन्मयः तदेवरामचन्द्रस्य मनोराद्यक्षरंस्मृतमिति " रामोपनिषच्छ्रुत्या" स्वभूर्ज्योतिर्मयोनं तरूपीस्वेनैवभासते " इतिपूर्वतापनीयश्रु-त्याचवन्हिवीजषडक्षरा क्षराणांचस्व प्रकाश ज्योतिर्मयस्वरूप-त्वं यथा तथा परब्रह्मापिस्वप्रकाश ज्योतिर्मयस्वरूपं भवतीत्यु भयत्रार्थाभेदादुपपद्यते षडक्षराक्षराणां ब्रह्मात्मकत्व मित्यतः कंठतोपिश्रुतिराह ब्रह्मात्मकाइति तदेवब्रह्मात्मकत्वंस्फुटयति सच्चिदानंदाख्या इतिसच्चिदानंदा इति संज्ञायेषां ते सच्चि-

दानंदाख्याः यथा " सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मआनान्दोब्रह्म " प्रज्ञानंब्रह्मेत्ये " वमादिश्रुतिभिः सच्चिदानंदस्वरूपत्वेन ब्रह्मा-ख्यायते तथा सच्चिदानंदाख्या इति श्रुत्यासच्चिदानंदस्वरू-पत्वे न षडक्षरवर्णा अप्याख्यायंते इत्युभयत्रार्थाभेदादुपप-द्यते षडक्षराक्षराणांब्रह्मात्मकत्वं ब्रह्मस्वरूप भूतत्वंचयद्वा-ब्रह्मणः सच्चिदानंदरूपत्वात् षडक्षराक्षराणांतुजडत्वान्नोपपद्यते ब्रह्मात्मकत्वंषडक्षराक्षराणामित्याशंकानिरासायाह " सच्चिदा नंदाख्या ,, इतियतः सच्चिदानंदासंज्ञिकामंत्रवर्णापि अतो-ब्रह्मात्मकाइत्यर्थः " सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्म " आनंदोब्रह्मेत्या-द्यासुब्रह्मणः सच्चिदानंदस्वरूपत्वश्रुतेः मंत्राक्षराणां च सच्चि-दानंदाख्या इतिश्रुत्यैव सच्चिदानंदसंज्ञकत्वेन सच्चिदास्व-रूपत्वोक्ते रुभयत्रार्थाभेदादुपपद्यते षडक्षराक्षराणां ब्रह्मात्मक-त्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वमित्यर्थः इत्युपासितव्यमितिशब्दः हेतौइति अनालोचितविशेषाशेषजीवमोक्षप्रदत्वेन तारकत्वेन सर्ववेदा-दिभूतप्रणवकारणत्वेन च ब्रह्मात्मकत्वेन सच्चिदानंदाख्त्वेन चाशेषपदार्थमूलतया सर्वार्थमूलतया सर्वार्थगर्भत्वात् षडक्षरं तारकमेवोपासितव्यं अकारत्रयसंपन्नत्वेन कृताधिकारिभिर्मु-मुक्षुभि रेतदर्थपुरः सरजपेनोपासितव्यमित्यर्थः तथैवस्मृतंच "ब्रह्मणक्षत्रियावैश्या स्त्रियोशूद्रास्तथेतरे सर्वेप्यधिकारि-णोस्य ह्यनन्यशरणायदीति " अत्रषडक्षरप्रकरणत्वात् तदे-वोपास्यमितिचाग्रतनयाश्रुत्यास्फुटीकरणाच्च तस्यैवोपास्यत्वं-

विहितं नतुसन्निहितस्यप्रणवस्येतिविवेचनीयं ननु ॐ कारा कारपिपत्सोः षडक्षरस्यकिमाकरोभवतीत्याशँक्य तस्यतदानी तनं रूपंदर्शयति "अकारप्रथमाक्षरोभवती" त्यादिनाप्रणवाकारपिपत्सोः षडक्षरस्य विश्लेष विपर्ययाद्यनंतरं प्रथमाक्षरंअकारोभवतिलिंगविपर्यः छांदसः यद्वाननुषडक्षरस्यप्रणवाकार प्राप्तिरुक्तासानसंगच्छते प्रणवस्यत्रिवर्णात्मकत्वेन तत्सामान्याभावात् तद्धर्मानासत्वाच्चेत्याशंक्यतस्यापिषडवर्णात्मकत्वंदर्शयति अकारइत्यादिना"

अकारःप्रथमाक्षरोभवतिउकारोद्वितीयाक्षरोभवतिमकारस्तृतीयाक्षरोभवति अर्द्धमात्रश्चतुर्थाक्षरोभवतिविन्दुःपंचमाक्षरोभवतिनादः षष्ठाक्षरोभवतितारकत्वात्तारकोभवतितदेवतारकंब्रह्मत्वंविद्धितदेवोपास्यमितिज्ञेयंगर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयातसंतारयतीति तस्मादुच्येततारकमिति ॥३॥

षडक्षरकार्यस्योंकाररपप्रथमाक्षरंअकारोभवति एवमग्रेपियोजनीयं तथाकारोद्वितीयाक्षरोभवति मकारस्तृतीयाक्षरोभवति अर्द्धमात्रश्चतुर्थाक्षरोभवति अर्द्धमात्रइत्यत्रयत्वेनपु-

लिंगत्वं विंदुःपंचमाक्षरोभवति नादः षष्ठाक्षरोभवति सर्वार्थ वाचकत्वात्षरणांमपिप्रणववर्णानां षडक्षरावयवार्थवाचकत्वं एवंवर्णसंख्यया तत्रषडक्षरसमतांप्रदर्श्य ततोऽनन्तरंप्रणवस्य तद्धर्म्मप्राप्तिंदर्शयति "तारकत्वात्तारकोभवति" तारकंदीर्घानल मित्युक्तस्यतारकस्यवर्णांशः साम्येतद्द्वितीयाकारत्वात् प्रणवोपितारकोभवतीत्यर्थः ननुतारयतीतितारकस्तस्यभावस्तत्वं तस्मात्तारकत्वात् तारात्मकत्वात् षडक्षरोपितारकोभवतीतीत्थमिदंवाक्यं षडक्षर परंभावनीयमितिचेन्न "तारकंदीर्घानलमि" त्यत्रनपुंसकलिंगत्वे नोक्तस्य तारकपदस्यात्रतारकोभवतीति नपुंस्कत्वाऽनुक्तेः पुनः ॐ कारो गुणवीजंप्रणवस्तारोवेदादिश्चआदौ उमध्येमश्चन्तेश्चपरोनामास्यत्रिमात्रिकश्च तथेत्यत्रोंकारस्यतारनामत्व श्रवणोपि तारकनामत्वा श्रवणात्पुनः कस्मात्तारयतीत्यस्याकांक्षायाः गर्भजन्मजरामरण संसारमहद्भयादिति व्यवहितवाक्येनपूरणात् तयोरंतरालेश्रुतस्य "तदेवतारकंब्रह्मत्वंविद्धी" त्यस्यतदेवोंपास्यमित्यस्य च वाकयस्य वैयर्थ्यापत्तेः परेणटीकाकारेण तारकत्वेनिमित्तीकृतेतारकत्वात् सर्वसंसारभयतारणाद्वेतिहेतुद्वयेउपन्यस्तेतत्र प्रथमेहेतौ प्रमाणाभावाच्चस्फुटीकरिष्याम्यग्रे ननु तत्किंतारकं यत्कार्य्यत्वेन प्रणवस्यापि तारकत्व मुक्तमित्यपेक्षायामाह "तदेव तारकंब्रह्मत्वं विद्धीति" रुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टे तथातारकंदीर्घानल मित्यादिनायस्यस्वरूपं प्रदर्शितं तदेवतार-

कंब्रह्मेतित्वंविद्धि जानीहि ननु " ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानं-
दाख्याइत्युपासितव्यमि " त्यनयाश्रुत्याप्रकृतस्यषडक्षरस-
न्निहितप्रणवस्यै वोपास्यत्वमुक्तमितिचेत्तत्राह " तदेवोपास्य
मिति " तत्प्रकृतं षडक्षरंइत्योमितीत्य नयातुप्रणवस्य
षडक्षरकार्यत्वप्रदर्शनंकृतं तदुपासना दार्ढ्यार्थंनतुप्रणवोपास-
नाविधानार्थमित्यर्थः वेदतंत्रादौबहूनामंत्राणामुपासनोक्तातेषां
किमेकंमुख्यत्वेनोपास्यमितीमांशंकांनिराकरोति स्वयमेवश्रुतिः
तदेवोपास्यमितिज्ञेयमिति यद्यपिमंत्रांतराणामपि तत्रतत्रतथो-
पासनाविहिता तथापि काशीनिवासिसर्वजीवमुक्तयेरुद्रेणभग-
वतायदुपदिश्यते यस्य तु सर्ववेदादित्वेन सर्वोपास्यभूतस्य
प्रणवस्यापिकारणत्वंनिर्दिष्टं मुमुक्षुभिस्तदेवोपास्यमित्यर्थः
भवत्विदमुपास्यं ज्ञेयंतुकिमप्यन्यत्स्यादित्याशंक्यस्वयमेवनि-
राकरोति ज्ञेयमिति तदेवज्ञेयमुपास्यमितियोजना अन्यान्मंत्र-
वाक्य निचयविचारणां विहायतदेवतारकमेवज्ञेयमुपास्यंचेति
शिष्यशिक्षार्थमवधारणांतत्रैवंसतिसच्चिदानंदात्मकब्रह्मवाचक
त्वेन तत्तादात्म्येनोपासनीयं ब्रह्मात्मकासच्चिदानंदाख्याइत्युपा
सितव्य मित्यत्रतस्यब्रह्मात्मकत्वश्रवणात् मंत्रोज्ञेयस्तुजीवपर
योःशेषशेषीभावसंबंधःसतुरेफारूढामूर्त्तयः स्युरित्यस्यव्याख्या
नेस्फुटीकृतोभवतिअत्रमंत्रांतराणांगर्भजन्मादिभ्यो तारकत्वेन
तारकसंज्ञामप्राप्तत्वात्नतेगर्भादिभ्यस्सद्यस्तारयंत्यतउपास्यत्वज्ञे
यत्वयोरस्मिन्तारकेपरिसमाप्तिःदर्शितातदेवतारक यसर्वोपास्य

त्वंज्ञेयत्वंचविधायाथतारकपदनिर्वचनंकुर्वन्तदेवतारकत्वंस्फुटय
ति"गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात्संतारयतीति यस्मादेवंत-
स्मादुच्यतेतारकमिति" अत्रतारकनिर्वचनपरश्रुत्यायः कश्चि-
न्मंत्रोगर्भजन्मादिभ्यस्तारयतितस्यैव तारकसंज्ञाभवतीत्यवग-
मात् वेदपुराणादौमंत्रांतरस्यतारकसंज्ञाऽश्रवणादतस्तस्य
षडक्षरस्यास्यामेवोपनिषदि" तारकंदीर्घानलमि" त्यादौता-
रकत्वश्रवणात्" षडक्षारोवन्हिपूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते श्री-
रामेतिपरंजाप्यंतारकंब्रह्मसंज्ञक" मित्यादिबहुस्मृतिभिरुक्त-
त्वाच्चास्यैवोपास्यत्वं ज्ञेयत्वंचविधाय एवकारेणमंत्रांतराणां
तदुभयंवर्जितंयत्तादनया गर्भजन्मेतिश्रुत्यास्फुटीकृतंभवतीति
अत्रकेचित् इत्योमितीत्यस्यव्याख्यानेप्रणवस्यषडक्षारकार्यत्वं-
निर्दिश्य अकारः प्रथमाक्षारोभवतीत्यस्यव्याख्यानेअकार-
प्रणवावयवः प्रथमाक्षरोमंत्रस्यभवतीत्ये वमुक्त्वाप्रणवस्यषड-
क्षरकारणत्वंसूचितवंतस्तन्नसंगच्छते कार्य्यावयवस्यकारणा-
वयवत्वप्राप्त्ययोग्यत्वात्षडक्षरस्यादावकाराक्षारादर्शनाच्चअकारो
कारमकारेष्वन्यतरस्यापि रेफाकारप्राप्त्यनुपपत्तेश्च नचोभयो-
र्महत्वंतोवर्णतश्चसाम्येनाप्यैकत्वमुपपद्यते अकारस्यषडक्षर-
प्रथमाक्षरत्वादर्शनेनवर्णतः उभयोः साम्यानुपपत्तेः प्रणव-
स्यसर्वकारणत्वश्रवणोपि" जपतः सर्ववेदांश्चसर्वमंत्रा" श्चे-
तीदृशमहत्वाश्रवणाच्च अतः परिशेषात्" अकारः प्रथमा-
क्षारोभवती" त्यादीनांप्रणवषडक्षरैक्यबोधकश्रुतिवाक्याना-

मन्यथानुपपद्यमानत्वात् इत्योमितीतिप्रणवनिष्ठषडक्षरकार्य्यत्वबोधकश्रुतिवलाच्च षडक्षरस्यैवप्रणवाकारप्राप्तिरुपपद्यते रामशब्दस्यवर्णविश्लेषविपर्य्ययकरणानंतरं रेफस्योकाररूपतोपपत्योभयोर्वर्णतः समन्वयनिष्पत्तेः तत्रतत्रश्रुतसर्वोत्कृष्टत्वमहत्वयोरनुपपत्त्याकार्य्यकारणाभावेनैवोभयोरैक्योपपत्तेश्च"। जीवत्वेनेदमोंयस्येति" श्रुतेश्चषडक्षरस्यैवप्रणवकारणत्वनिष्पत्तेः पुनश्चएवमुभयोरेकार्थवाचकत्वेनसंख्यासामान्ये च तादात्म्यमनुभूय सर्वास्ववस्थास्वेतदेवोपासितव्यं यत्तुतारस्यसिद्धादिदोषानुक्तेः तत्रहेतुः तारावयवानांमंत्राक्षरैक्येनमंत्रगतसिद्धादिदोषनिरासादित्युक्त्वाप्रणवतादात्म्यगतत्वं हेतुंकृत्यषडक्षरस्यसिद्धादिदोषराहित्यं बोधितवंतस्तेटीकाकाराः तदपिनसंगच्छतेकार्य्यसं वधेनकारणेगुणाधिक्यप्राप्त्यनुपपत्तेः" अत्रहिजंतोः प्राणेषूक्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टे" इतिस्वयमेवश्रुत्याझटिति साक्षाफलाद्यर्थमधिकारितारतम्यचिन्तानिरासेनषडक्षरगत सिद्धादिदोषराहित्यद्योतनाच्च पुनश्चतारात्मकत्वात्सर्वसंसारभयत्तारणाद्वातारकमिति तारकस्यद्विधानिर्वचनं प्रकल्प्य प्रथमनिर्वचनपरतारकत्वात्तारकोभवतीतीदंवाक्यं" गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात्संतारतीति" वाक्यंतुद्वितीयनिर्वचनपरमिति सूचितवंतस्ते तदप्यसंगतं जीवत्वेमोयस्येतिइत्योमिति चेत्यत्रप्रणवकारणत्वेन श्रुतस्यराममंत्रस्यतत्कार्यत्वेनतदात्मकत्वाऽनुपपत्तेः द्वितीय-

निर्वचनपरेवाक्येत्राशब्दानु पादानाच्च यदितारकपदस्य द्विधानिर्वचनंश्रुत्यभिप्रेतंस्या त्तदागर्भजन्मजरामरणेत्यादि-वाक्येवाशब्दोपादानंस्यात् तस्माद्वाउच्यतेतारकमितीत्थं किंचत्वदंगीकृतंतारक निर्वचनबोधकवाक्यद्वयांतरालेपठितं तदेवतारकमिति तदेवोपास्यमितिचवाक्यद्वयंत्वदभीष्टंनि-हंति यदितुत्वदभीष्टंनिर्वचनद्वयंश्रुत्यभिप्रेतंस्यात तदातारक-त्वात्तारकोभवतीतिप्रथमनिर्वचनपरवाक्यानंतरं गर्भजन्मजरा-मरणेत्यादिकं द्वितीयनिर्वचनपरंवाक्यंपठित्वा तत्रवा-शब्दोपादानंचस्यात नचैवंपाठक्रमः दृश्यते तस्मादपित्वद-भीष्टहानिः किंचतारात्मकत्वातारकोभवतीत्यस्यानेक दोष-दूषितस्यनिर्वचनस्यबलादंगीकारेपितारकपदनिरर्थकत्वनिरासा यकस्मातरणविषयात्तारकोभवती त्यस्याआकांक्षयागर्भजन्म जरामरणसंसारमहद्भयादित्यस्यैववाक्यस्यपूरकत्वात् त्वन्मते-प्येकस्यैववाक्यस्य तारकनिर्वचनपरत्वोपपत्ते स्त्वदभीष्टता-रकनिर्वचनद्वयाभावात्स्फुटं तस्मादुच्यतेतारकमिति" श्रुत्यु-क्तंनिर्वचनमेकमित्यलमतिविस्तरेण तदेवकिंतारकमितिप्रश्न स्योत्तरमुक्त्वाकिंतरतीत्यस्याह

यएततारकंब्राह्मणोनित्यमधीतेसपाप्मानं तरतिसमृत्युंतरतिसभ्रूणहत्यांतरति सब्रह्मह-त्यांतरति सवीरहत्यांतरतिससर्वहत्यांतरति

सससंसारंतरातिंससर्वंतरतिसोविमुक्ताश्रितोभ-
वति समहान्भवतिसोऽमृतत्वंचगच्छतीति

इतिद्वितीयाकंडिका

योब्राह्मणः तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्मवाल्येन तिष्ठासेदि" त्यादि श्रुत्युक्तोब्राह्मणः ब्रह्मबुभुत्सुःयः कोपीति यावत् न चात्र ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणत्व जातिपरः" अत्र-हिजंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्ररतारकं ब्रह्मव्याचष्टे" इतिश्रुत्याजंतुमात्रस्यात्राधिकारत्वद्योतनात्" ब्राह्मणाः क्षत्रि-याः वैश्यास्त्रियः शूद्रास्तथेतरे सर्वेप्यधिकारिणोस्यह्यनन्यश-रणायदीति" तथैवस्मरणाच्च" एतत्तारकंनित्यमधीते" अर्था-नुसंधानेनकेवलमपिवानित्यजपति सपाप्मानंतरित पाप्मनः एवसप्तविशेषणान्याह" समृत्युंतरतीत्यारभ्यससर्वंतरतीत्यं-तेन" भ्रूणोवेदपारगः ब्राह्मणः वीरोग्निः ज्येष्ठपुत्रोवासंसार-पदेनवाह्यविषयाउच्यंते सर्वपदेनत्वंतर्विषयाअथवासंसारपदेन विरजापर्य्यंतंसर्वपदेनविरजापरंपदयोरंतरालोदेशः तत्रहेतुः विमुक्तंप्रकृतिविमुक्तं आत्मस्वस्वरूपं आश्रितः प्राप्तोभवति अतएवमहान्पूज्योभवति अविमुक्तमाश्रितोभवतीतिपाठे ब-द्धत्वविमुक्तत्वरहितंपरमात्मानमाश्रितोभवति सोऽमृतत्वं च गच्छतीत्याभ्यांभगवत्प्राप्तिर्दर्शिताभवति" जीवन्तोमंत्रसिद्धाः स्यु रन्तेमांप्रप्तुवंतिते" इतिवक्ष्यमाणश्रुतेश्च इतिशब्दः प्रश्नद्वयस्योत्तरद्वयसमाप्तौ

॥ इतिद्वितीयाकंडिका ॥

॥ अथतृतीयाकण्डिकारभ्यते ॥

अकाराक्षरेत्यादिनातदेवंपूर्वतनग्रन्थे नषडक्षरस्यश्रीरामशेषत्वकोटिप्रविष्टानांब्रह्मादीनां वाचकत्वेनसर्वार्थवाचकतयासर्वात्मकत्वं ब्रह्मादिशेषिभूतरामपरत्वं चोक्त्वाततउत्तरतनग्रंथेनतस्यैवतारकसंज्ञिकत्वं स्फुटयन्सर्ववेदादिभूतप्रणवकारणत्वनिर्देशपूर्वकसर्वोपास्यत्वमशेष पापतारकत्वंमोक्षप्रदत्वंचोक्त्वा थेदानींतस्यैवषडक्षरस्यकैमुत्यन्यायेनसर्वार्थवाचकतयासर्वात्मकत्वदर्शियितुं तत्कार्य्यभूतस्यप्रणवस्याथाकाराक्षरसंभूतइत्यादिनाविश्वादिवाचकतया श्रीरामशेषकोटिप्रविष्टस्य समष्टेरर्थात् व्यष्टेश्चवाचकत्वं तच्छेषिणोरामस्यचवाचकत्वंप्रदर्श्य" ॐ मित्येतदक्षरंसर्वमि" त्यादिनासर्वात्मकत्वंदर्शयति अथेत्यादिना"

अथैतेश्लोकाभवंति

अथतारकस्वरूपकथनानंतरं प्रणवाकारप्राप्तस्य तस्यतारकस्यार्थभूता एतेश्रुतिप्रसिद्धवाक्यप्रमाणाश्चत्वारश्लोकाभवंति"

अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षरसंभूतःशत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥१॥
प्रज्ञात्मकस्तुभरतोमकाराक्षरसंभवः ।
अर्द्धमात्रात्मकोरामोब्रह्मानंदैकविग्रहः॥२॥

अकारश्च स एवाक्षरं च तस्मात्सम्भूतः सम्यग्ज्ञातस्ते

नावभासितः अकारार्थ अकारवाच्य इतियावत सौमित्रिः सुमित्रासुतः विश्वभावनः जाग्रदवस्थायां विश्वं भावयति नियमयतीतितथा धातूनामनेकार्थत्वात् जाग्रदवस्थासाक्ष्यात्माविश्वइत्युच्यते तन्नियामक लक्ष्मणइत्यर्थः अत्रजाग्रदवस्था साक्ष्यात्मा विश्व एव सौमित्रिः स्वप्नावस्थासाक्ष्यात्मा तैजसः शत्रुघ्नः सुषुप्त्यवस्था साक्ष्यात्माप्राज्ञोभरतः इति यैर्व्याख्यातंते प्रष्टव्याः स्वशरीरमात्रनिष्ठ जाग्रदवस्था साक्ष्यात्माविश्वः सौमित्रिरित्युच्यते विश्वशरीरनिष्ठ जाग्रदवस्था साक्ष्यात्मा विश्वशब्दवाच्य एव सौमित्रिरितिवानप्रथमः स्वशरीरनिष्ठ जाग्रतस्वप्नसुषुप्तिसंज्ञकावस्थात्रयं प्रत्येकस्यैव साक्षित्वोपपत्त्या केवलजाग्रदवस्थां प्रतिसौमित्रेः तथा स्वप्नावस्थांप्रतिशत्रुघ्नस्य तथासुषुप्तिं प्रतिभरतस्य साक्षित्वोक्तेरनुपपत्तेः द्वितीयः पक्षश्चेत्तदासौमित्रेः समष्ट्यभिमानित्वांगीकारस्यावश्यकत्वात्तस्य प्रतिशरीरं जाग्रदवस्था साक्ष्यात्मानं विश्वाख्यं प्रतिनियामकत्वमुपपन्नन्तरं एवं शत्रुघ्नभरतपक्षेपि योजनीयं तथोकारमकारार्थौ शत्रुघ्नभरतौ स्वप्नसुषुप्ति साक्षिभूततैजसप्राज्ञनियामकावित्यर्थः अत्रसौमित्र्यादीनां जाग्रदाद्यवस्थाभिमानि सर्वजीवनियामकत्वोपपत्यनुसारेण ब्रह्मानन्दैकविग्रहस्य श्रीरामस्य सर्वजीवतुरीयावस्थानियामकत्वमुपपद्यते तत्रब्रह्मानन्दैक विग्रहः ब्रह्मचासावानन्दश्चब्रह्मानन्दः सचैकोविग्रहः शरीरं यस्य स तथा अत्र ब्रह्मानन्दाभ्यां तद्वि

ग्रहस्य प्राकृतत्वनिरासेनव्यापकत्वं सुखरूपत्वंचोक्तं आनं-
दोब्रह्मेत्युक्तं आनन्दरूपं ब्रह्मैवविग्रहो यस्य स तथोक्तः श्री
रामस्य ब्रह्मतत्वमय एव विग्रहोस्तीति कृत्वातत्र शरीरशरीरि
भेदो नास्तीति सूचितं भवति पूर्णानन्दैकविग्रहमित्युत्तरत्रा-
पिश्रुतेः परात्परतरं तत्वं सत्यानंदंचिदात्मकं सर्वाधिपत्यंसम-
गभीरं सत्यंचिदानंदमयस्वरूपमिति चतथा" श्रीशार्ङ्गधा-
रिणांरामं चिन्मयानंदविग्रहं विरराममहातेजाः सच्चिदानंद-
विग्रह" इति च श्रीरामस्यस्वरूपविग्रहयोरुभयोः सच्चिदानंद-
रूपत्वस्मरणाच्च ॥ २ ॥ अथश्रीरामालिङ्गितायाः सीतायाः
श्रीरामप्रतिपादकार्द्धमात्रसन्निहितविंदुप्रतिपाद्यत्वमाह श्री-
रामसानिध्यवशादिति

श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदानन्ददायिनी ।
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणीसर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥
सासीताभगवतीज्ञेयामूलप्रकृतिसंज्ञिता ।
प्रणवत्वात्प्रकृतिरितिवदान्तिब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥

रामपदस्यपूर्वकत्वंभक्त्यतिशयविधानार्थं तत्प्राप्तेरेव-
परमपुरुषार्थत्वात स्वभावतोजगदानंददायिनी तत्तत्कर्मानु-
सारेणतुसर्वदेहिनां विश्वाद्यवस्थावतां सौमित्र्यादिनियन्त्या-
नामुत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी यामूलप्रकृतिसंज्ञितासासीता
भगवतीज्ञानशक्त्यादिषड्गुणवतीज्ञेया अत्रमूलप्रकृतिशब्दोन-

जडप्रकृतिपरः" हेमामयाद्विभुजयासर्वालंकारयाचिता" इति पूर्वतापिनीयेतस्याचिद्रूपत्वश्रवणात, यस्याकदाक्षणेवैजाता-मूलप्रकृतिसंज्ञितेति" मूलप्रकृतिरविकृति" रित्युक्तायाः मूलप्रकृतेः सीताकटाक्षोद्भवत्वस्मरणाच्च प्रकृतिपदनिर्वचन-माह" प्रणवत्वातप्रकृतिरिति" णुस्तुतावित्यस्यधातोः प्रणू-पतेप्रस्तूयतेस्वकटाक्षोद्भवायाः जड़प्रकृतेर्महदाद्या कारेणनि-र्माणेयासाप्रणवा तस्याभावस्तत्वंतस्मात्प्रणवत्वात प्रकर्षेण-क्रियतेऽनयेतिप्रकृतिः ब्रह्म प्रणवमूलवेदस्तद्वेदनशीलावेद-विचारपरा वदंतिकथयंति अत्रहिविश्वतैजसादिनियामकानां सौमित्र्यादीनां श्रीरामकैंकर्यपरत्वप्रसिद्धया भगवच्छेषत्व-सिद्धेः सुतरां तन्नियम्यानांविश्वतैजसादीनां जाग्रदाद्यवस्था-भिमानिनांतच्छेषत्वोपपत्तिः अपरंच" उत्पत्तिस्थितिसंहारका-रिणीसर्वदेहीना" मित्युक्तेः सर्वजगदुत्यादिकारिण्याजान-क्याः श्रीरामस्ययथाकश्चित्क्षेत्रिणिक्षेत्रेश्रावपतिसिंचतिकृं-ततीत्याद्युक्तयुक्त्या सर्वजगत्स्वामित्वसिद्धेः सर्वेषांदेहिनां श्रीरामस्य च शेषशेषीभावनिर्वृत्तेः सर्वंचराचरात्मकंजगत श्रीसीताविशिष्ठस्यरामस्यैवशेषभूतं नस्वस्यान्यस्यवेतिकृत्वा-जीवानां जीवांतरनिष्ठस्वरक्षणोपायत्वप्राप्यत्वयोरनुपपत्तेः सर्वस्वामित्वंसीतारामनिष्ठमेव स्वरक्षणोपायत्वंचेति प्रणवार्थ-बोधकश्लोकानांफलितोर्थः तथाचषडक्षरतारकवत्तत्कार्य्य-भूतः प्रणवोपिसर्वजगतः श्रीरामशेषत्वंबोधयतीत्युभयोरेकार्थ

वाचकत्वेनैकवाक्यतोपपन्नतराएवमन्यत्रश्रुतस्यापिप्रणवस्योक्त युक्त्यायमेवतात्पर्य्यार्थोनिर्णेतव्यः कुतः तत्रतत्रग्रंथेप्रणवस्य-व्याख्याभेदसत्वेपि प्रणवंब्रह्मरूपंस्वीकृत्यतस्मात्कयापिरीत्या जगदुत्पत्यादिकमेववर्णायतीत्यत स्तत्रसर्वत्रापिक्षेत्रक्षेत्रीन्या-येन जगदुत्पत्यादिकर्त्तुः परमात्मनः शेषित्वं उत्पत्यादिमत-श्चजगतः शेषत्वमित्येवं तत्रसर्वत्रशेषशेषीभावरूपार्थस्यनि-ष्पत्तेः "किंचअकारेणोच्यतेविष्णुः श्रीरुकारेणत्वुच्यतेमका-रेणोच्यतेजीवः" इत्यादिवाक्यस्य "अकाराक्षरसंभूतः इत्या-दिवेदवाक्यस्यचकथमेकवाक्यतेतिप्रश्नस्य प्रदर्शितवाक्ययो रक्षरार्थभेदेजीवपरमात्मनोः शेषशेषीभावद्योतनरूपतात्पर्या-र्थभेदादुभयोर्नैक्यवाक्यताहानिरित्युत्तरं किंचात्रश्रीजानकी-वाचकस्यानुक्तेपि" श्रीरामसान्निध्यवसादिति" तत्सान्निध्यव-चनमेवार्द्धमात्रसन्निहितस्यविंदोस्तद्वाचकत्वमुपपादयति श्री-रामजानक्योः सानिध्यवदर्द्धमात्राविंदोरपिसानिध्यदर्शनात् विंदुजानक्योः प्रत्येकजगत्कारणत्वश्रवणाच्च तत्रप्रणवस्य-जगत्कारणत्वनिष्पादनं जगदाकारपरिणताहंकाराद्युत्यादक-महतत्वपर्य्यायप्रणवोपरिस्थविंदुद्वारैवोपपद्यतेश्रीरामवाचकार्द्ध-मात्राद्वाराप्रणवस्यजगत्कारणत्वोपपत्तावपि श्रीरामसन्निहिता-याजानक्याएवजगत्कारणत्वश्रवणेन श्रीरामवाचकार्द्धमात्रा-सन्निहितजानकीवाचकविंदुद्वारैवप्रणवस्यसुतरांजगत्कारण-त्वोपपत्तेः उक्तंहिशास्त्रकारै र्महतत्वपर्य्यायस्यविंदोर्जगत्कार-

णत्वं जानक्यास्तुजगत्कारणत्व मत्रैवश्रूयते" उत्पत्तिस्थिति-संहारकारिणीति" तस्मादुभयोर्जगत्कारणत्वेनाभेदत्वोपपत्ते र्वाच्यवाचकयोस्तादात्मयसंबंधस्वीकाराच्च श्रीरामवाचकार्द्ध-मात्रा संश्लिष्टस्यविंदोः श्रीरामसंश्लिष्टजानकीवाचकत्वमुपप न्नतरमितिकृत्वा" अर्द्धमात्रात्मकोराम" इत्यत्रार्द्धमात्रायाः श्रीरामरूपत्वश्रुतेः" तिलकंरामरूपेण विंदुरूपेणभूमिजांधृत्वा श्रीरामभक्तानामग्रगण्योगुणाग्रणीरित्यत्र अर्द्धमात्राकृतेति ल-कस्यश्रीरामरूपत्वस्मृतेः तिलकमध्यधृतस्यविंदोः श्रीजानकी-रूपत्वस्मृतेश्चोक्तयुक्त्यास्मृतेः श्रुतिमूलकत्वनिष्पतेश्चसविंदू-र्द्धपुंड्रधारिणोपि श्रीरामभक्ताग्रगण्यत्वमुप्युपपन्नतरं एवंप्रणव-भावार्थंप्रदर्शयाथ तस्यसर्ववांचकत्वंप्रकटयति" मित्येतद-क्षरंसर्वमित्यादिना यावत्कंडिकासमाप्तितःॐमित्येतदक्षर-मिति

ॐमित्येतदक्षरंतस्योपव्याख्यानंभूतंभव्यं भविष्यदितिसर्वमोंकारएवयच्चान्यत्त्रिकाला तीतंतदप्योंकारएवसर्वंह्येतद्ब्रह्मअयमात्माब्रह्म

सर्ववाच्यमर्थजातंतद्वाचकंच ॐ मित्येतदक्षरं ॐ काररूपमेवसर्ववागात्मके ॐकारेभावाभावात्मकसर्वार्थवा-चकत्वंनासमंजसमितिभावः" वाग्वा ॐ कारइतितद्यथा शंकुनासर्वाणिपर्णानिसंतृणानिएवमोंकारेणसर्वावाक्संतृणो-

तिच ॐकारोवैसर्वावागि त्यादिश्रुतिभिरोंकारस्यसर्ववागा-
त्मकत्वमभिधीयते ॐकारेणात्रभास्यमानत्वात् सर्वमोंकारमे-
वेत्यर्थः" तस्योपव्याख्यानमिति" तस्मादनंतरवाक्यस्थूलसर्व-
शब्दस्यसंपूर्णवाक्यस्यवा उपसमीपेव्याख्यानं विष्पष्टंप्रकट-
कथनंजानीयादितिशेषः कथमित्यतआह" भूतंभव्यंभविष्य-
दिति सर्वमोंकारएवेति कालत्रयपरिछिन्नसमष्टिव्यष्ठ्यात्मकं
सर्वमोंकारएवेति तर्हिकालत्रयातिक्रान्तस्योकारात्मकत्वंनस्या-
दित्याशंक्याह" यच्चान्यत्त्रिकालातीतंतदप्योंकारएवेति"
यच्चान्यत्त्रिकालातीतंकार्य्यैकसमधिगम्यं कालत्रयाकलितम-
व्याकृतादि तदप्योंकारएवएवंकार्य्यकारणरूपस्यसर्वस्यजगतो-
वाच्यस्यवाचकत्वमोंकारेप्रदर्शितंतदेवंपूर्वतापिनीये यत्सर्ववा-
च्यस्यवाचकत्वमोंकारइत्यत्र विश्वरूपस्यतेरामविश्वेशब्दा-
हिवाचकाः तथापिरामनामेदंसर्वेषांवीजमव्ययमिति" दुपवृं-
हणवाक्यानुरोधातलोकेमृतानं तच्छरीरवाचकनामोच्चारण-
पूर्वकंपिंडादिप्रदानेनकर्मकांडेपितथैवावगमाच्च यथाऽचिद्वा-
चकानांतच्छरीरिणिचितिपर्य्यवसानेन सर्वेषांशब्दानांचिद-
चिदविशिष्ठपरमात्मवाचकत्वसिद्धेः श्रीरामस्यसर्वशब्दवाच्य-
त्वमुक्तं" सर्ववाच्यस्येति" श्रुत्याविश्वरूपस्यतेरामसर्वेशब्दा-
हिवाचका" इतिस्मृतौनुतद्विश्वरूपत्वमवलंव्यसर्वेषांशब्दानां
वाचकत्वमुक्तंतत्रचतयोः श्रुतिमृत्योरकेत्रश्रुत" सर्ववाच्यस्य-
वाचक" इत्यत्रसर्वशब्दानांतद्वाचकत्वमन्यत्र" विश्वरूपस्य-

तेराभेत्यत्र" तस्यसर्वशब्दवाच्यत्वमर्थाल्लब्धमित्युक्तं तथात-
त्रैवश्रीरामनाम्नः सर्ववाच्यवाचकत्वश्रुत्या" सर्वेषांवीजमक्षय-
मिति" सर्वशब्दवीजत्वस्मृत्याच स्वकार्य्यत्वप्राप्तसर्वशब्द-
द्वाराचिदचिन्मात्रवाचकत्वलाभात् तथाकारणावस्थायांका-
र्य्यावस्थायांचचिदचिद्विशिष्टस्यपरमात्माविनाभावतया त-
त्रापिपरमात्मनिचैतन्याधिक्यकृतं तत्प्रधानतावगतेश्च तत्ता-
दात्म्यगतस्यरामनाम्नः गोशब्दस्यगोत्वादिविशिष्टवोधकत्ववत्
गोत्वादेरपिवोधकवद्वापरमात्मविशेषणत्वेनावगतानां चिद-
चिद्भेदानामपिवाचकत्वस्यानुभवसिद्धेः सर्ववाचकत्वंमुक्तं"
ब्रह्मादीनांवाचकोयमिति" तदेवस्फुटयनउत्तरतापिनीये"
इत्योमितीत्यनयाप्रणवस्यषडक्षरप्रणवयोरक्षरतः साम्यंप्रद-
र्श्यानंतरं" तदेवोपास्यमितिज्ञेयमि" त्यन्नयातारकस्यसर्वो-
पास्यत्वंविधायतदनंतरं" अकाराक्षरसंभूत इत्यारभ्यार्द्धमात्रा-
त्मकोरामो"इत्यन्तेनप्रणवस्यश्रीरामवाचकत्वंनिर्दिश्यपश्चात्
ॐ मित्येतदक्षरं सर्वमित्यादिना तस्यनिखिलचराचर
वाचकत्वप्रदर्शनेन सर्वोपास्यवोधकत्वात् सर्वोपास्यत्वं
सूचितं तस्मात् श्रीरामनिष्ठसर्ववाच्यत्ववाक्यं
सर्व शब्दवाच्यानां चिदचिद्भेदानां तच्छरीरत्वेन तदपृथक्
सिद्धिंद्योतयन उभयोः शरीरशरीरिणोः प्रत्यगात्मपरमात्मनो
रेकशब्दवोध्यत्वेनापार्थिक्यंवदति तथैवतन्नामनिष्ठब्रह्मादि-
सर्ववाचकत्वमपि सर्वेषां श्रीरामशरीरत्वेन तदपृथक्भावत्वं

च वदतीतीमवेवार्थस्फुटीकर्त्तुं सर्वस्यवाच्यवाचक जातस्य ब्रह्मव्याप्यत्वेन तदपृथकसत्ताकत्वात तद्रूपत्वमाहस्वयमेव-श्रुति "सर्वमेतद्ब्रह्मेत्तिब्रह्मैवैततसर्वमिति" व्यत्ययः एतद्भूत भविष्यादिपदनिर्दिष्टंसर्वं वाच्यवाचकजातं ब्रह्मब्रह्मात्मकं ब्रह्मव्याप्यत्वेनतदविनाभूतत्वात् तद्विशेषणैकस्वभावतयात दपृथक्सिद्धेः तदपृथक्सताकमित्यर्थः इति प्रथमपक्षार्थः स्वशरीरत्वेनस्वव्याप्यत्वेनस्वाविनाभूतत्वात् स्वविशेषणैक-स्वभावतया स्वापृथक्सिद्धेश्चिदचिद्भयां सूक्ष्मावस्थास्थिता-भ्यां विशिष्टंब्रह्मएतत्समीपवर्त्तित्वेनोपलक्षितं स्थूलंसर्वंस्थूल चिदचिद्विशिष्टंब्रह्मेत्यर्थः अत्रसर्वमेतत्ब्रह्मैतिपक्षेसर्वेषांब्रह्मश-रीरत्वे नतद्विनाभूतत्वात् सर्वेषांशब्दानां सर्वशरीरिणि तत्रैवपर्य्यवसानात् ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपद्यते । "ब्रह्मैवैतत्सर्वमिति" पक्षेतु ब्रह्मणः सर्ववाच्यरूपत्वेन तन्मुख्यवाचकस्यरामनाम्नोपि सर्वशब्दरूपत्वोपपत्ते रुक्तयु-क्त्याशरीरिवाचकस्यापिशरीरवाचकत्वोपपत्तेश्च तस्यतत्तच्छब्द द्वारासाक्षाच्चसर्ववाचकत्वमुपपद्यते इत्यवधेयं नन्वोमित्येतद-क्षरंसर्वमित्यादि नाप्रणवस्यसर्ववाचकत्वंनोक्तं किंतु सर्वकार-णत्वेन सर्वात्मकत्वं ॐ मित्येतदक्षरं सर्वमितिसमानाधिक-रणयादितिचेन्न शब्दात्मकस्य प्रणवस्यशब्दांतरकारणत्वेसत्वेपि ग्रर्थसृष्टिकारणत्वा भावात्तस्यब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारेणतत्सि-द्धिश्चेत्तदा अर्द्धमात्रात्मकोराम इत्यत्रापि समानाधिकर-

णयात् कार्य्यकारणत्वापत्तिः तांतु तन्मंत्रनिष्ठप्रणवकारणत्व बोधकस्य इत्योमितिवाक्यस्यविरोधात् षडक्षरकार्य्यस्यप्रणवस्य षडक्षरवाच्य रामकारणत्वंनोपपद्यते इत्येवंनिरस्य "सीतारामौतन्मयावि" त्यत्रवन्हिवीजस्य स्ववाच्येन तादात्म्यनिर्देशवत् "अर्द्धमात्रात्मकोराम" इत्यत्रापिसमानाधिकरण्येनतत्कार्य्यस्यप्रणवस्यापि स्ववाच्येनश्रीरामेण तादात्म्यंनिर्दिश्य ॐ मित्येतदक्षरमित्यादिवाक्यांतरेषु तस्यसर्वकारणत्वमुक्तं अन्यत्रामनाम्नः सर्वकारणत्वोक्तिवदित्युच्यते चेत्तादातिष्ठ त्वयमपिपक्षअस्यापिममाभीष्टसाकत्वात्कथमिति चेदुच्यते सर्वस्यवाच्यजातस्यतद्वाचकसंदर्भस्यप्रणवकार्य्यत्वादुक्तयुक्त्यासूक्ष्मंचिदचिद्विशिष्ठंस्थूलचिदचिद्विशिष्ठमभवदित्यनयासर्वतदपृथक्सिद्धेःप्र णवस्यतुश्रीरामवाचकत्वेनतत्तादात्म्यसिद्धेःअथवा "अकारः प्रथमाक्षरोभवती"त्यादिनातस्य षडक्षरतादात्म्योक्तेः षडक्षरस्यतुस्ववाच्येनतादाम्यसिद्धेः सर्वंह्येतद्ब्रह्मेति सामानाधिकरण्य विशिष्ठार्थ परत्वोपपत्तेः कितस्मिन्पक्षे श्रीरामनाम्नोपिसर्ववाचकत्वंमास्तु पूर्वतस्यापिसर्वकारणत्वनिर्देशात् "तथैवरामवीजस्थमिति ब्रह्मादीनांवाचकत्वंरेफारूढामूर्तयः स्युरिति" श्रुत्यनुसारेणैवसिद्धतु एवंसत्यपिनपूर्वोक्तपक्षस्यहानिः कथमितिचेदुच्यते श्रीरामस्य सर्वशब्दवाच्यत्वश्रुतिः चिदचिज्जातस्य श्रीरामशरीरत्वेनतदपृथक्सिद्धिप्रद्योत्य तदपृथक्सत्ता कत्वंबोधयति यतः तस्मात्सिद्धं

"सर्ववाच्यस्यवाचक" इत्यत्र ॐ "मित्येतदक्षरंसर्वमि" त्यत्रचयत्सर्वशब्देनोक्तं वाच्यवाचकजातं तत्सर्वंह्येतद्ब्रह्मेति ब्रह्मशरीरत्वेन गोत्वादिवत्तद्विशेषणैकस्वभावतयातदपृथक्सिद्धे स्तद्भिन्नसत्ताकमित्यर्थः तत्फलंतुश्रीरामशरीरत्वेन सर्वप्राणिनांस्वरूपस्थितिप्रवृत्तेः सर्वदा तदायत्ततयास्वशरीर योगक्षेमकारीप्रत्यगात्मैवतच्छरीरभूतस्यममयोगक्षेमो मच्छेषी श्रीरामोऽवश्यमेवकरिष्यतीति दृढविश्वासकारिनिर्भरत्वेन निर्भयः सन्नसदास्वरूपपरस्वरूपयाथात्म्यानुसंधानपूर्वको तारकाख्यश्रीराममंत्रजपपरो भूत्वावक्ष्यमाणैः सप्तचत्वारिंशन्मंत्रैर्नित्यश्रीरामंस्तुवीतेति सर्वंह्येतद्ब्रह्मेत्यारभ्यतापिनीसमाप्तिपर्यंतेन श्रुतिसंदर्भेणवोधितमितिज्ञेयं येतुवदंतिब्रह्मैवाज्ञानमाश्रित्यचराचराकारेणभासते तेषांपरमार्थस्वरूपंरज्जुरियं नसर्प-इतिवत सर्वंह्येतद्ब्रह्मैवास्तिनतदन्यत्किंचिदित्येवं वोधयंतीश्रुतिःस्वाज्ञाननिवृत्तिद्वारा परमानंदावाप्तिंज्ञाययतीति। तेप्रष्टव्याः सर्वंह्येतद्ब्रह्मेत्यत्र जगतोब्रह्मरूपत्वमुच्यते ब्रह्मणोजगद्रूपत्वं वा नप्रथमः वृक्षसमूहस्यवनस्यवृक्षव्यतिरेकेणाभाववत् जगद्व्यतिरेकेणब्रह्मणोऽभावप्रसंगात् उपदेशवैयर्थ्याच्च द्वितीयेतुआदित्योपूय इतिवत्सर्वत्रब्रह्मइतिसम्पाद्यते फलविशेषावाप्तयेचेत्तदासम्पाद्यतां नतावताऽद्वैतसिद्धिः अब्रह्मस्वरूपेण ब्रह्मत्वसंपादनमात्रेण तदैक्यप्रतिपत्त्यनुवादापातात् ननुनानयानवान्याभिरीदृशीभिः श्रुतिभिस्तत्रब्रह्मत्वंसंपाद्यते किंतुअज्ञा-

नंनिमितीकृत्यब्राह्मणाः सर्वाकारणत्वंप्राप्तस्यसर्वाकारत्वमि-
ववाप्तस्यसुखदुःखजन्ममरणादि भाजस्तद्भजमानस्यैववातन्नि-
वृत्तये तत्परमार्थस्वरूपंबोध्यते एतत्सर्वंचराचराकारेणदृश्यमानं
नतत्तद्रूपमेवनचसुखदुःखाद्यात्मकं किंतु ब्रह्मस्वरूपत्वेनवस्तु-
तोदुःखाद्यतीतमेवेतीतिचेत्तर्हि यद्ब्रह्मचराचरात्मकत्वप्राप्तंत-
द्वभासते वातत "एक मेवाद्वितीयंब्रह्म" सत्यंज्ञानमनंतं-
ब्रह्म "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात" नतत्समश्चाभ्यधि-
कश्चदृश्यते "प्रधानक्षेत्रसतपति गुणेश" इत्येवमादिश्रुति-
वोध्य मेवनान्यद्वितिचेत् तर्हिप्रथमसजातीविजातीयस्वगत
भेदशून्येऽद्वैतेनिर्गुणेनिर्विकारेस्व स्वरूपमात्रस्थेतस्मिन्सति
कुतोऽज्ञानागमनं तदर्शनं च किमप्राप्तं वातस्ययन्निमिती
कृत्ययदपेक्षयाजगत्कारणत्वं प्राप्तं तत अनादिभूतं तदज्ञानं
तदाश्रित्यलीलयातदाकारत्वंप्राप्तमितिचेत् तर्ह्यनादितोऽद्वैत-
भंगः अज्ञानस्यद्वितीयत्वात ब्रह्मणास्वेच्छयोत्पादितंतदिति-
चेत तर्हिप्रथमंकस्मादुत्पादितं मायात इतिचे त्तयाप्यद्वैता-
पत्तिः तस्मादनाद्वित्वेनद्वितीयत्वात् स्वस्मात्स्वयमप्युत्पादित-
मितिंचेत्तर्हिसगुणत्वसविकारित्वापत्तिः निर्विकारित्वबोधक
श्रुतिनिचयव्यापकोपश्च ब्रह्मरूपमेवतदज्ञानमितिचेत्तदातस्य
ब्रह्मवत् प्रकाशिरूपत्वात स्वरूपावरकत्वमसिद्धं अज्ञानसंज्ञा
वैयर्थ्यं च नास्तिज्ञानमिति तस्मात्क्लिष्टकल्पनागौरवं वातस्य-
ब्रह्माधिककार्य्यकारित्वाभावाद्वैयर्थ्यांच तादृशस्यतस्योत्पादके

ब्रह्मसकाशादधिकं तन्न्यूनं वा नप्रथमः तस्यैवसर्वसेव्यत्व प्रसंगात् नापिद्वितीयः न्यूनस्यतस्यतदधिकपदार्थाश्रयंविना-स्वाधिकपदार्थावरकत्वासंभवात् सतिच ब्रह्माधिकेपदार्थे तस्यैवसेव्यत्वप्रसंगाच्च पुनश्चिदावरकत्वाघटनाच्च प्रत्युतोभयोः संमेलनेप्रकाशाधिक्यानुभवात् अचिद्रूपं चेत्तदज्ञानंतर्ह्यभाव रूपं भावरूपंवा न प्रथमः अभावस्यावरकत्वादर्शनेन सुतराभावावरकत्वासंभवात् तमसिदृष्ट मितिचेन्न तस्यचलनक्रियाद्याश्रयत्वेनद्रव्यत्वस्वीकारात् अभावात्मकत्वांगीकारेपि न तस्य-प्रकाशावरकत्वंघटते सूर्य्योदयमात्रेण तद्विनाशदृष्टेः अस्ता-चलादिकगते सूर्य्ये तमः प्रसरणादृष्टेश्च भावरूपतदज्ञान मितिचेत्तर्हि जडस्यन्यूनस्यतस्य स्वाधिकप्रकाशात्मक ब्रह्मा-वरकत्वासंभवः दीपावरकेघटादौसूर्य्यप्रकाशावरकेलोकालोक पर्वतादौ तद्दृष्टंश्रुतंचेति चेत्सत्यं तथापि उभयोस्तयोःप्राकृतेन जडत्वसाम्यात्तत्रतत्सं भवेपि प्रकृतेउभयोश्चिदचि-त्वेन न विजातीयत्वान्नतत्संभव इति दृष्टांतासंगतिः नन्वज्ञानस्यनभावरूपत्वं नाभावरूपत्वं नाऽनादित्वंनसादि-त्वं चब्रूमः किंत्वानिर्वचनीयंतदितिचेन्न" अजामेकांलोहित-शुक्लकृष्णावर्णांवन्हींप्रजांजनयंतींसरूपां" गौरनाद्यतवतीसा-जनयत्रीभूतभावनी" प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्धवनादीउभावपि" विद्याविद्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणाम् वंधमोक्षकरीआद्ये" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तदनादित्वस्यनिर्वचनत्वेनत्वदुक्तोज्ञान

मूलत्वेनाप्रामाण्यात् श्रुतिप्रमाणकस्यतदनादित्वस्यस्वीकारे त्वद्वैतभंगः किंबहुना ब्रह्मज्ञानयोश्चिज्जडस्वरूपत्वेनतमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वेन कयापिरीत्या ज्ञानकृतब्रह्मसंस्पर्शः घटते येनतस्यकदापिकयापिरीत्यासंसारित्वंसंभवेत् नन्वीश्वरत्वेनकर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुंसमर्थं तद्ब्रह्माघटितघटनापटीयस्याश्वसत्त्याऽघटितमपिघटपितुं समर्थमितिचेत्तर्हिकस्मैप्रयोजनायस्वतंत्रंब्रह्म स्वयमेवाज्ञानसंस्पर्शपूर्वकंस्वरूपतिरोधानेन संसारित्वंप्राप्य नानादुःखभाग्भूत्वा स्वस्मिन्नज्ञत्वंसंपाद्य पुनस्तद्विमोक्षाय नानाक्लेशसाधितान् वेदतंत्रादिविहितोपायाननुतिष्ठेत तदनुष्ठानेपिकदाचित्कयापिरीत्याकेनापिरूपेणामुच्येत रूपांतरैस्तुवहुयतमानमपिस्ववांछितंभोगंमोक्षंवाऽप्राप्या वांछितंसंसारं नानादुःखाकरमाप्नुयादिति नकथंचित्किमपितत्राज्ञाननैमित्तिकसंसाराकारत्वप्राप्तिहेतु मुपलभामहे येनमनःसंतुष्येन ननुनतत्राज्ञानकृततत्संस्पर्शः किंतुलीलाप्रयोजनंसत् ब्रह्मस्वयमेवाज्ञानंनिमितीकृत्यमोक्तृभोग्यभोगस्थानभेदेननानाकारंप्राप्य लूतादिवद्विहृत्यचपुनः एकरूपेणावतिष्ठते इतिचेत्तर्हि तत्रोन्मतत्वप्रसंगः नहिकश्चिदनुन्मतः स्वेनसहस्वयमेकाकीविहरति ब्रह्मणस्त्वनेकाकारप्राप्तावपिसर्वज्ञत्वादेकत्वज्ञानमव्याहतमेव सर्वजीवांतर्यामिणःइव लीलादशायांविस्मृतं तदितिचेतर्हि अज्ञानपरवशत्वप्रसंगः सतुपूर्वंवहुधानिरस्तइत्यतोनतस्यावकाशः किंचतथात्वेमोक्षार्थं

प्रयत्नोनिरर्थकः यथास्वयंस्वेच्छयानेकाकारंप्राप्य विहरति-
तथास्वयमेवस्वेच्छयाज्ञाननिरासपूर्वकं नानाकारत्वंपरिहृत्य-
स्वस्वरूपमात्रेणावस्थास्यतीति चेन्नदृष्टान्तवैरूप्यात्तद्यथा
तत्रलूताशरीरविशिष्ठा स्वदेहान्निःसृतैस्तंतुभिः स्वभिन्नेस्थाने
मक्षिकादिबंधनार्थंजालंवितत्य तत्रविहृत्यचपुनः संहरते-
कदाचित्बहुशस्तुतंतत्रैवपरिहृत्यस्वयमन्यत्रगच्छतिप्रकृतेतुब्र-
ह्मव्यतिरिक्तस्याभावात्दृष्टांतासंगतिः ननुमास्त्वनयारीत्या त-
स्यचराचरात्मकत्वप्राप्तिः किंतु स्वेच्छयोत्पादितायाअविद्यया
अनादिभूतायावातस्याबहुभेदंकृत्वाप्रतिभेदंप्रतिबिंबितस्वाभा-
सरूपेणजीवत्वंप्राप्तमितिचेन्न तदनींतदुत्पत्तेः प्राक्तत्कर्मा-
भावेन भोगमोक्षार्थत्ववक्तव्याभावात् लीलार्थमित्यवश्यंवा-
च्येपुनस्तत्रोन्मत्तत्वादिदोषस्तादवस्थः अविद्यायाअनादि-
त्वेऽद्वैतभंगः तस्माद्ब्रह्मोत्पादितत्वेतुतत्रविकारित्वापत्तिःजीवा-
नामनादित्वस्वीकारेऽद्वैतभंगः भावस्याविनाशित्वात् ब्रह्मणो-
जीवरूपत्वप्राप्तिपक्षे विकारित्वापत्तिःतत्सुखित्वदुःखित्वभेदनै-
मित्तिकवैषम्यनैर्घृण्यापिअनादिभूतस्यब्रह्मणोऽनादिभूतायाम-
विद्यायामादितः प्रतिबिंबंइतिपक्षोपिद्वैतापत्तिदोषग्रस्तः जीवा-
अनादयः ब्रह्म जीवत्वंप्राप्तमित्युक्त्यो न्मत्तत्वप्रसंगः द्वयोर्व-
चनयोः परस्परंविरोधात् इत्येवमद्वैतपक्षस्यबहुदोषग्रस्तत्वात्
तत्रप्राथमिकसृष्टिरचनानोपपद्यते यामाश्रित्यावांतरसृष्टिरिथ-
तिसंहाराणांरचनोपपद्येतनचजीवानांपूर्वानुसारेणेश्वरःसृष्ट्या

दिकंकरोतीति त्वयावक्तव्यं जीवानांस्वरूपसिद्धिं विनात-
त्कृतकर्म्मोक्तेर्दुर्वचस्त्वात् नचजीवानां तत्कर्म्मणां चानादि-
त्वात्सृष्ट्यादीनामप्यनादित्वंसिद्धेत्त्वत्पक्षे" एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मसएकाकीनरमतेसऐक्षतवहुस्यांजायेत्येव" मादिभिः प्र-
थममेकस्यैवसतो ब्रह्मणः ईक्षानंतरंवहुभवनवचनेन जीवानां-
सादित्वसिद्धेरुक्तदोषानांतादवस्थात् हठात्तेषामनादित्वस्वी-
कारेतूक्तरीत्याऽद्वैतभंग इत्युभयतः पाशारज्जुः ननुनचतेषा-
मनादित्वंब्रूमः किंत्वनादिकालेततब्रह्मवहुरूपत्वंप्राप्तमिति
ब्रूमस्तेन नाद्वैतभंगः नापिपूर्वपूर्वकर्म्मानुसारेणोत्तरोत्तर-
सृष्ट्यादिरचनानुपपत्तिरितिचेत् तर्हि यदैवतद्ब्रह्म वहुरूप-
त्वंप्राप्तंतदैव किमाश्रित्य कथंचाश्रित्य किमर्थंचकथंच वहुरूप-
त्वंप्राप्तं तदितितस्मात्कालात्पूर्वंतत्नानाकर्मणामसंभवात्
किमवलंव्यसृष्टेर्वैचित्र्यंतेनकृतमितिचपृच्छमाः अज्ञानमाश्रि-
त्येत्यादिकंतुनवाच्यं इत्यादिवादानांनिरस्तपूर्वत्वात्नचैकंब्रह्म-
तत्तत्कर्मरचनापूर्वकंतत्तदाकारत्वंप्राप्तं तान्येवकर्म्माण्याश्रि-
त्यचविचित्रसृष्ट्यादिकंकरोतीत्यपिवाच्यं जीवोत्तमाधमभाव-
प्राप्तिनिमित्तभूतोत्तमनिकृष्टतत्कर्मकारित्वेन ब्रह्मणिवैषम्य-
नैर्घृण्यप्रसंगात्तस्मादद्वैतवादः वहुदोषग्रस्तःसर्वशास्त्रविरुद्धश्च
नचाभेदवादीश्रुत्यर्थ घटनेलक्षणागौरवात् मुख्यार्थवाधाच्च
त्वन्मतमप्यसमीचीनमितिवाच्यं भेदवाद्यनेकश्रुतीनांभेदार्थ-
परत्वकल्पनागौरवापेक्षया ल्पश्रुत्यर्थलक्षणायालाघवात्

वाक्यतात्पर्यानुपपत्तौ मुख्यार्थबाधेन लक्षणायाः शास्त्रप्रसिद्धत्वाच्चेति वस्तुस्तुश्रुतिसिद्धविशिष्टाद्वैतेनकल्पनोत्तयवकाशः तथाहि यः पृथिव्यांतिष्ठन्यस्यपृथिवीशरीरंयोमृत्युमंतः संचरन्यस्यमृत्यःशरीरंयःआत्मनितिष्ठन्यस्यात्माशरीरं योक्षरेसंचरन्यस्याक्षरंशरीरमित्याद्यान्तर्यामिपरश्रुतयः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचित्तोर्भगवच्छरीरत्वं तस्यच्छरीरित्वं च बोधयंति "आकाशवत् सर्वगतश्चनित्य अजामेकामजोह्येकोऽजोन्या" इत्येवमाद्यास्तुचिच्चिदीश्वराणां नित्यत्वेनतन्निष्ठ व्याप्यत्व व्यापकत्वयो नित्यत्वमुपपादयंत्य शिचदचितोः ब्रह्मव्याप्यत्वेन तदविनाभूतत्वात्गोविना भूतगोत्ववद्धर्मत्वोपपत्तो गोरभिन्नसत्ताकगोत्वादिवत्तदभिन्नसत्ताकत्वंमिष्पादयंतीति सर्वस्यचिदचिदात्मकस्यवस्तुतः तन्नित्यप्रकारत्वोपपत्या श्रीरामस्यनित्यसर्वप्रकारित्व सिद्धेर्निर्बाधं तस्यसर्वरूपित्वंसिध्यति तदेवबोधयंति "सर्वंह्येतद्ब्रह्मेतिसदारामोहंमि" त्येवमाद्याश्रुतयः ताइमास्तु सर्वपदनिर्दिष्टस्य चिदचितोश्चोक्तरीत्या श्रीरामधर्म्मत्वेन तत्प्रकारत्वादभेदंप्रतिपादयंति नतुभवदभिमताद्वैतं भेदबोधकसर्वादिपदग्रहणस्य वैयर्थ्यात् श्रुतीनांसर्वज्ञतयाऽद्वैतात्मसाक्षात्काराणां भेदनिर्देशपूर्वकमभेदप्रतिपादनस्य तत्तदधिकारानुरूपतत्तदुपायबोधनस्य च वैयर्थ्यापत्या उन्मतत्वप्रसक्तेः नन्वेवंचेत्तदाचिज्जीवगत गुणदोषाणांश्रीरामेब्रह्मणिप्रसक्तस्य सर्वरूपित्वोक्तेरितिचेन्न। यथासर्वगतंसौ-

द्रूप्यादाकाशंनोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितोदेहे तथात्मानोपलिप्यते " आकाशवत्सर्वगतश्चनित्य"इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्यतद्गुणदोषासंस्पृशत्वबोधनात् तदेवंश्रीरामस्यसर्वव्यापित्वेन सर्वरूपित्वसिद्धः सर्वावस्थावस्थितयोरचिज्जीवयोस्तदविनाभूतत्वेन तद्धर्मांतरवत्तदपृथक्सिद्धेस्तत्तत्प्रकारत्वेन परमार्थतः सर्वप्रकारीश्रीरामएव कारणकार्य्यंचसएव सर्वदासर्वशब्दवाच्य इत्येवंयुक्तितोपि"सर्ववाच्यस्यवाचकः"विश्वरूपस्यतेराम इति श्रुतिस्मृतिभ्यांकंठतः यथोक्त तथाचिद्वाचकानांसर्वेषां शब्दानां चिदचिद्विशिष्ठस्य श्रीरामस्यवाचकत्वंसिद्ध तस्मात्कारणस्यश्रीरामवाचिनाशब्देन कार्य्यवाचिनाशब्दस्यसमानाधिकरण्यं मुख्यवृत्योपपन्नतरं सर्वशब्दब्रह्मशब्दयोरहंशब्दरामशब्दयोश्चैकार्थनिष्ठत्वप्रदर्शनात् किंचोक्तरीत्याकारणात्कार्य्यस्यानन्यत्वसिद्धेः कारणविज्ञानेनसर्वविज्ञानं चात्म निखिल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञाते इति सर्वंविदितंभवतीति श्रुत्युक्तमुपपन्नतरं तथा तदैक्षतबहुस्यामित्येव मादिश्रुत्यनुरोधात् ब्रह्मोपादानंजगदितिवादेपि उक्तरीत्याविशिष्टस्योपादानत्वसिद्धेः जगदुपादानत्वेपि चिदचितोःब्रह्मणश्चभोक्तृत्वभोग्यत्वनियंतृत्वभेदेन शुक्लकृष्णरक्ततंतुसंघातनिर्मितिविचित्रपटस्य तत्तत्प्रदेशे तंतुस्वरूपस्वभावाशंकरवत्स्वरूपस्वभावाशंकरत्वंज्ञापयंति भोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वा पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति अत्रामृतत्वप्राप्तिवचनंतद्भेदस्य

पारमार्थिकत्त्वंसूचयति आत्मपरमात्मपृथग्ज्ञानेनैवामृतत्व-
प्राप्तिश्रवणात् द्वासुपर्णासयुजासखायौसमानेवृक्षेपरिषस्वजाते
तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वात्यनश्नन्नन्योभिचाकसीति अस्मान्मा-
यीसृजतेविश्वमेतत् तस्मिंश्चान्योमाययासंनिरुद्धः मायांतुप्र-
कृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमिति सकारणंकरणाधिपाधिपोन-
चास्यकश्चित्जानितानचाधिपः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं
विश्वस्यात्मेश्वरंशाश्वतंशिवमच्युतं ज्ञाज्ञौद्वावजावीशानी-
शानौ नित्योनित्यानांचेतनश्चेतना नामेकोबहूनांयोविदधा-
तिकामान्” अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीप्रज्ञांजनयतींस
रूपांअजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांमुक्तभोगामजोन्यःगौर
नाद्यंतवतीसाजनयत्रीभूतभावनी समानेवृक्षेपुरुषोनिमग्नोऽनी-
शयाशोचतिमुह्यमानोजुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमेति
वीतशोकःइत्येवमाद्याश्रुतयःभूमिरापोनलोवायुखंमनोबुद्धिरेचव
अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिं-
विद्धिमेपरां जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्य्यतेजगत प्रकृतिंपुरुषं-
चैवविद्ध्यनादीउभावपि ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं
संभवः सर्वभूतानांततोभवतिभारतसर्वयोनिषुकौंतेयमूर्त्तयः
संभवन्तियाः तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता द्वाविमौ-
पुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरमेवचक्षरः सर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षर-
उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमा-
विश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः

अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः” इत्येवमाद्यास्मृतिश्चतदेवंत्रयाणांविशिष्टत्वेस्वरूपस्वभावभेदात अचिज्जीवगुणदोषाः परमात्मनिनस्पृशंतीत्येतदप्यांसांतात्पर्यंवोध्यं निर्गुणवादस्यतुपरमात्मनिहेयगुणसंवंधाभावेदृष्टिरस्ति नतुदिव्यगुणनिषेधेपिएषआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघित्सोपिपास” इतिहेयगुणान्प्रतिषिध्य” सत्यकामः सत्यसंकल्प” इतितयैवश्रुत्यातत्रदिव्यगुणविधानात” सत्यंज्ञानमनंतंव्रह्म” इत्येवमादिकाः श्रुतयोः व्रह्मणोज्ञानस्वरूपत्वमावेदयंति तच्चतत्रज्ञानप्राधान्यादुपपद्यते यथाधीतशर्वशास्त्रोपि तत्रान्यतरशास्त्रप्रधान्यानन्याय स्वरूपोयंव्याकरणस्वरूपायमित्युच्यतेतथाशक्तिवलैश्वर्य्यादिगुणविशिष्टमपि व्रह्मज्ञानप्रधान्याज्ज्ञानरूपमित्युच्यते स्वप्रकाशतयाज्ञानस्वरूपत्वंवोपपद्यते नचयथाश्रुतमेवास्त्वितिवाच्यंयः सर्वज्ञः सर्वविस्परास्य शक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वभाविकीज्ञानवलक्रियाच विज्ञातारमरेकेनविजानीयात् नहिविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यते” इत्येवमादिज्ञातृत्ववोधकश्रुतिसमूहविरोधात” मृत्योः समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति नेहनानास्तिकिंचनयत्रहिद्वैतमिवभवति तदितरइतरंपश्यातियत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूततत्रकेनकंपश्येदि” त्येवमादिभिनानाशब्दोदितमब्रह्मात्मकं वस्तुप्रतिषिध्ययत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूदित्यस्यअनुरोधात इहनानाव्रह्मवर्ज्जितंवस्तुनास्तीत्यर्थः हिरुक्नानाचवर्ज्जनेइत्यव्ययार्थत्वात अथवापूर्व-

चिदचितोः श्रीरामशरीरेनेत्यादिनाश्रीरामस्य सर्वरूपित्वमुक्त ततस्तुसर्वेषां श्रीरामरूपत्वमर्थसिद्धं तथाचैकरूपत्वा-नेकप्रकारत्वयो विरोधात्सर्वत्रस्तुश्रीरामरूपत्वेनैकप्रकारं तद्देवा-नाना शब्देनोच्यते तत्प्रतियोगिश्चरामरूपं वस्तुनानाशब्दवाच्यं तदेवात्रनिषिध्यते" यइहनानेवपश्य ती " त्यादिनानपुनः " सोऽकामयतबहुस्यांप्रजाये येति तदैक्षतबहुस्यां तन्नामरूपाभ्यांव्याक्रियत " इतिस्वसंकल्पकृ-तस्यनामरूपभेदेननानाप्रकारस्यापि प्रतिषेधः उपपद्यते तस्यै-वब्रह्मशरीर तयाब्रह्मरूपत्वेनैकप्रकारत्वनिष्पत्तेः " यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभू " दितिनिषेधवाक्यारंभे सर्वत्रब्रह्मरूपत्वदृष्टि-विधानाच्च एवंचिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदंतीनां कार्य्यकारणयोरनन्यत्वंवदंतीनांच सर्वासांश्रुतीनां मेकवाक्यत्वंप्रदर्शितं अपरंच " अजामेकामजोह्येको अजो-न्योज्ञाज्ञौद्वावजौ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपी " त्यादि श्रुतिस्मृतिभिश्चिदचिदीश्वराणामनादित्वं"नकर्मणामनादित्वा दिति"सूत्रात जीवकर्मणां चानादित्वमवगम्यते तेषांकर्मवै-चित्र्याततदनुसारेण विचित्रसृष्ट्यादिंककरोति भोगंमोक्षं च ददातीश्वरस्तस्मान्नतत्रवैषम्यनैर्घृण्योक्त्यवकाशः तथाच पार-मार्षसूत्र " वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति " जीवकर्म्मसा पेक्षत्वादित्यर्थः नचताद्दशकर्म्मोत्पादकत्वेनेश्वरे वैषम्यादि शंकावकाशः कर्मणामनादित्ववादिसूत्रसद्भावात न चास्मिन्प-

त्तेकिमवलंव्येश्वरः प्रथमांसृष्टिंकृतवानित्यादिशंकावकाशः चिदचिदीश्वराणांजीवकर्म्मणांचानादित्वेनसृष्ट्यादीनामप्यनादित्वोपपत्तेः नचसृष्ट्यादिवैचित्र्यहेतुभूततत्तत्कर्म्मवैचित्र्येको हेतुरित्याशंकनीयं तथासतिकर्म्मणांसादित्वप्रसंगेन तदनादित्ववादिसूत्रादिव्याकोपात् कर्म्मणामनादित्वोक्तयैवतन्निरासाच्च येनचजीवकर्म्मवैचित्र्यस्यहेतुस्फुरेत् सजीवनांतत्कर्म्मणां चादिपश्चाद्भावोनकुत्रापिश्रूयते नवाकल्पमितुंशक्यः वीजवृक्षवदुभयोरादिपश्चाद्भावस्यानिरूप्यत्वात अनेनदृष्टांतेनापितयोरनादित्वावगतेश्च तथाप्युक्तदृष्टांतेनैवोभयोर्वैचित्र्य उभयोः परस्परंहेतुत्वपक्षेप्रदर्शितादोषाआसज्जेरन् जीवानामज्ञानसंवंध स्वीकारेपि नतत्स्वरूपेणतत्संवंधः किंतुदीपावरकस्यघटादेर्दीपप्रकाशमात्रेणसंवंधवत तद्गुणभूतेन ज्ञानेनैवतत्संवंधः जीववंधमोक्षयोस्तत्ज्ञानसंकोच विकाशद्वारकत्वोक्तेः तथाचभगवद्वचनं " ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मन स्तेषामादित्यवउज्ञानंप्रकाशयतिभारत " इतिअत्रआदित्यदृष्टांतेन गुणगुणिनोर्भेदस्यमोक्षावस्थायां ज्ञानगुणविकाशतायाश्चसिद्धेर्वद्धाऽवस्थायां तत्संकोचस्यार्थसिद्धिः तदेवमनाद्यज्ञानेनैवजीववंधः भगवद्भजनजन्यज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिः ततः स्वस्वरूपावाप्तिस्ततोभगवत्पराभक्तिस्ततस्तत्वज्ञानपूर्वकं तत्प्राप्तिरितिभगवद्वचनादवगम्यते " तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकंददामिवुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः

तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतिभारत" "ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः"
"मुक्तिर्हित्वान्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः स्वकर्म्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे समासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ध्यानयोगपरोनित्यं वैराग्यंसमुपाश्रितः तथाबद्धांजलिपुटंदीनंयाचतंशरणागतं नहन्यादानृशंस्यार्थमपिशत्रुंपरंतप कथंचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति नस्मरत्युपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया रामोद्विर्नाभिभाषते" इत्यादिमहर्षिवचनादवगम्यते तदेवमत्रसृष्ट्यादिव्यवस्थावैषम्यादिनिवृत्तिर्बंधमोक्षव्यवस्थाचोपपादिता तदेवयत्पूर्वं तदेवोपास्यमितिज्ञेयमि" त्यनयातारकस्यसर्वोपास्यत्वंज्ञेयत्वंच विहितंतच्चस्वस्वरूपपरस्वरूपानुसंधानपूर्वकमित्येतदर्थबोधनाय "सर्वंह्येतद्ब्रह्मेत्यस्याः" श्रुतेः प्रवृत्तिः अनयातुसर्वस्यब्रह्मशरीरत्वेनोक्तरीत्या तद्भिन्नसत्ताकत्वाभावात् स्वशरीरयोगक्षेमकारीप्रत्यगात्मैव सर्वशरीरिब्रह्मसर्वस्ययोगक्षेममवश्यमेवकरिष्यतीति दृढविश्वासनिर्भरतया निर्भयः सन् स्वात्मपरमात्मस्वरूपयाथात्म्यानुसंधानपूर्वकं श्रीराममंत्रोपासनपरोभवेदिति बोधितं ननु भवतुसर्वस्यब्रह्मशरीरत्वेनतथात्वं तेनभमकिमित्याशंकांनिवर्तयति "अयमात्माब्रह्मेतिसर्वंह्येतद्ब्रह्मे" त्येत्रोक्तस्यहीत्यस्यार्थोऽत्रद्रष्टव्यः हियस्मात्सर्वंब्रह्मतस्मात्सर्वंत-

गतत्वादयमहमस्तीत्यनुभवगोचरआत्मापिब्रह्म ब्रह्मशरीरत्व-
नोक्तरीत्यातदभिन्नसत्ताक इत्यर्थः तस्मादयमप्युक्तरीत्यातार-
कोपासनपरोभवेदितिभावः इममेवार्थंस्फुटीकरिष्यंति "अयमा
त्माचतुष्यादित्याद्याः श्रुतयः तत्रप्रथमंप्रकृतिसंश्लिष्टमात्म-
स्वरूपंप्रकृतिविविक्तमात्मस्वरूपंचसंशोध्य तस्यसर्वास्ववस्था-
सुब्रह्मशरीरत्वेन गोत्वादिवत्तद्विशेषणैकस्वभावतयातदभिन्न-
सत्ताकत्वंभावयंतो "जीवंतोपिमुक्ता" इत्येतद्बोधयंति "अय-
मात्मा" चतुष्यादित्यारभ्यनतेसंसारिणोनूनमित्यंताः श्रुतयः"
सोयमात्माचतुष्यादितिसोऽनंतरोक्तअयमात्माचतुष्यात् चतुश्च-
रणः कथमस्यच चतुष्पादत्वमित्यत "आहजागरितस्थान"
इत्यारभ्यचतुर्थ्यंमन्यंतइत्यंतेन

जागरितस्थानोबहिःप्रज्ञःसप्तांगएकोन-
मुख.स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमःपादः॥ ६॥

जागरितस्थानः जागरितंस्थानमस्येतिजागरितस्थानः
बहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्तेविषयेप्रज्ञापस्यसबहिः प्रज्ञः सप्तांगः
सप्तमस्तकादीन्यंगान्यस्येतिसप्तांगः शिरश्चक्षुर्मुखप्राणोमध्यं
वस्तिस्ततोप्यधइत्यंगसप्तकं" वैश्वानरोपारि तश्रुतौस्मृता-
वितितानिकानिचेदुच्यते "द्योर्मूर्द्धाचक्षुरादित्यअग्निर्मुखंप्राणो
वायुः देहमध्यमाकाशवस्तिः समुद्रपृथिवीपादावित" सप्त-
सुलोकेषुशिरआदीन्यंगान्यस्येतिवायद्वाबहिर्विषयप्रज्ञाद्वारभू-

तानिद्वेचक्षुषीद्वेश्रोत्रेरसनंस्पर्शंघ्राणंचेतिसप्तांगानियस्य अत्रे-डापिंगलयोयुगपदवहनाद्घ्राणमित्येकवचनंएकोनविंशतिमुखः पंचज्ञानेंद्रियाणिपंचकर्म्मेंद्रियाणिपंचप्राणाःचत्वार्यंतःकरणान्येवंएकोनविंशतिः साधिदेवतानि मुखानिउपलब्धिस्थानान्यस्ये-कोनविंशतिमुखः तथास्थूलभुक्स्थूलान्विषयान्प्रधान्येन-स्वात्मसात्करोतीतिस्थूलभूक् वैश्वानरः विश्वेषांनराणांनय-नाद्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ६ ॥

स्वप्नस्थानोन्तः प्रज्ञः सप्तांग एकोन विंशतिमुखः । प्रविविक्तभुक् तैजसोद्वितीयःपादः ॥ ७ ॥

द्वितीयमाह स्वप्नस्थानइतिस्वप्नंस्थानमस्यतैजसस्येति स्वप्नस्थानः अन्तः प्रज्ञःअंतरेवप्रज्ञायस्यासान्तः वप्रज्ञःजाग्रत प्रज्ञवस्वप्नावस्थायां वहिर्विषयेत्वाव भासमानामनसिस्यंदमा-नासतीतथाभूतं संस्कारंमनस्याधत्तेतन्मनस्तथासंस्कृतंवाह्यसा-धनानपेक्ष्याविद्याकर्म्माभ्यांप्रेर्यमाणंजाग्रवद्भवतीत्यर्थःइन्द्रिया-पेक्षयातिसूक्ष्मत्वान्मनसः तद्वासनानुरूपांतर्लब्धप्रज्ञोऽन्तःप्रज्ञः सप्तांगएकोनविंशतिमुखः इत्यंगमुखयोरुक्तन्यायेनवासनानुरू-पत्वमेवात्रवोधव्यंस्वप्नेवोभयोस्तयोःप्रतीयमानत्वात्प्रविविक्त-भुक्प्रकर्षेणविविक्तान्ः केवलंवासनामयान्भोगान्भुनक्तीति

प्रविविक्तभुक्तैजसः जाग्रत्सुषुप्तीस्वतेजसागच्छतीतितैजसः द्वितीयपादः त्रिष्वुपिस्थानेषुतत्वाप्रतिवोधलक्षणस्यस्वापस्य-तदल्पत्वात् सुषुप्तंविभजतेतृतीयपादकथनार्थं "यत्रसुप्तोनकं-चनकामंकामायतेनकंचनस्वप्नंयश्यतित तत्सुषुप्तमिति

यत्रसुप्तोनकं चनकामं कामयते ।
नकंच नस्वप्नंपश्यतितत्सुषुप्तं ॥

सुषुप्तस्थानएकीभूतः प्रज्ञानघनएव-आनन्दमयोह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृ-तीयः पादः ॥ ८ ॥

यत्रयस्यामवस्थायांसुषुप्तोनिद्रितः पुमानकंचनकमपि-कामं विषयं न कामयते आसक्तवुद्ध्यानाभिलषति नकंचन-स्वप्नंपश्यति कमपिवासनामयं भोगं नानुसंधत्ते तत्सुषुप्तं सासुषुप्तावस्था तृतीयपाद माहसुषुप्तस्थानइत्यादिना "सुषुप्त-स्थान " उक्तसुषुप्तंस्थानमस्येति सतथोक्तअसत्कार्य्यवादस्या युक्तत्वाद्विद्यमानमप्यत्र सप्तांगत्वमेकोनविंशतिमुखत्वं च सन्मात्रान्नपृथग्विभाव्यत इत्याहएकीभूतइति जाग्रतस्वप्ना वस्थयोरात्मनः वाह्यांतरिंद्रियवृत्तिद्वारातत्तद्विषयाकारेणाव-भासमानत्वे न केवलप्रज्ञानत्वेनावभासमानत्वं सुषुप्तौतत्त-द्विषयाकारेणात्मवृत्तीनांस्वकारणेवृत्ते विहंगइवलयात्आत्मनः

केवलंप्रज्ञानघनत्वेन भासमानत्वमित्याह प्रज्ञानघनएवेति तदानींदुःखवीजस्य विद्यमानत्वेपि दुःखाद्यनुभवद्वारभूताना मिंद्रियाणांलयादेवदुःखाद्यप्रत्यक्षत्वादानंदप्रायएवेत्याह आनंदमयइति विश्वतैजसयोरिवास्यापिभोगमाह स्वानंदभुगिति अतिशयेनानंदंभुनक्तीति सतथोक्तः चेतोमुखः स्वप्नादिप्रतिवोधेचेतः प्रतिद्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः वोधलक्षणं च चेतोमुखं द्वारमस्यस्वप्नाद्यागमनं प्रतीतिचेतोमुखः प्राज्ञेति प्रज्ञप्तिमात्रमस्यासाधारण रूपमितिप्राज्ञः जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्विशिष्टज्ञानवत्वात् नप्राज्ञेतिविशिष्यते तृतीयपादः सुषुप्तावस्थायांजगन्नियंतृत्वादिव्यवहारादर्शनात् प्रत्यगात्मनः प्रकरणाच्च जीवस्यब्रह्मैक्यानुपपत्तेश्च एषप्राज्ञआत्माजाग्रदाद्यवस्थायां स्वदेहेंद्रियमनसांनियंतृत्वेन तान्प्रतीश्वरत्वेनोच्यते इत्याह ।

एषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येषयोतिःसर्वस्यप्रभवाप्ययौहिभूतानां नवहिप्रज्ञंनान्तः। प्रज्ञंनोभयतः प्रज्ञंनप्रज्ञं नाप्रज्ञंनप्रज्ञानघनं अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमाचिन्त्यमव्यपदेश्य मेकात्मप्रत्ययसारंप्रपंचोपशमंशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यन्ते ॥ ६ ॥

एषसर्वज्ञइति सर्वेश्वरत्वेसर्वज्ञत्वे च हेतुएषोऽन्तर्यामीति

स्वदेहेंद्रियाणांमतः प्रवेशेनतन्नियामक इत्यर्थः तस्यामवस्था-यांपदार्थांतर नियंतृत्वानुपपत्तेः न केवलमयंतेषांनियंता किंतु स्वकर्म्मद्वारातेषामुत्पादकोपीत्याह एषयोनिः सर्वस्येति विश्वेश्वरस्यापितदुत्पादकत्वानुपपत्तेः अस्यकर्मद्वारैवेश्वरस्य सृष्ट्यादिकरणाच्च न केवलंतेषांयोनिरेव किंतु ब्रह्मादिस्थाव-रांतानांसर्वेषांभूतानां क्रमेणोत्तममध्यमनिकृष्टत्तमकर्मद्वारोत्पा-दकः तत्ताद्भोगावसने च विनाशक इत्याह " प्रभवाप्ययौहि-भूतानामिति " हियस्मादयमेवभूतानांप्रथमोहेतुस्तस्मात्सर्वे-स्येश्वर त्वादिरपीत्यर्थः अत्र प्रवभपदंसर्वयोनिपदविवरणं अथवायोनिपदं कारणत्वमात्रसूचकं प्रभवपदंसर्वप्रभवत्वात्स-र्वयोनिरित्येवं तत्साधकत्वेनहेतुरित्यपौनरुक्तं पुनश्च एकस्या-पिजीवस्यताद्दशकर्मानुसारेण ब्रह्मादिरूपेणोत्पत्तिसंभवात् भूतानामित्युक्तं अस्यकर्मविनाजगदुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वाभावाद-स्यभूतप्रभवाप्ययहेतुत्वमप्यविरुद्धं एवमवस्थात्रयवंतंप्रकृतिसं-श्लिष्टमात्मस्वरूपं प्रदर्श्याथ तद्विविक्तमात्मस्वरूपंदर्शयति नवहिः प्रज्ञमिति प्रत्यगात्मस्वरूपेइंद्रियबहिर्विषयव्यापारस्या-भावाद्विश्वसाक्षिणि जाग्रदवस्थाप्रतिषिध्यते तर्हिमनोव्या-पारस्यदुर्वारत्वादंतः प्रज्ञत्वंप्रसक्तं तन्माभूदित्याह नांतः प्रज्ञमिति अनेनतैजससाक्षिणः स्वप्नावस्थाप्रतिषिध्यतेउभय-त्रव्यापार प्रतिषेधेनतदंतरालव्यापारे प्राप्तेतन्निषेधयति नोभयतः प्रज्ञमितिजाग्रत्स्वप्नांतरालेमनोव्यावृत्तिः प्रज्ञानार्थं

नकुर्य्यादित्यर्थः अंतरालप्रतिषेधेनोभयत्रयुगपत्प्रज्ञानार्थ-व्यापारेप्राप्तेतन्निषेधति नप्रज्ञमिति एवंसर्वतोमनोव्यापारप्रति-षेधादव्यापृत्तंमनोऽविद्यात्मकंसमवतिष्ठते तत्स्थितिंप्रतिषेधति नाप्रज्ञमितितत्रस्थितिप्रतिषेधादतोऽसाक्षिकेसुषुप्तेप्राप्तेतन्निषेध-ति नप्रज्ञानघनमितिएभिः षड्भिःपदैः प्रतिषेधभूतै रात्मन-स्तत्तदवस्थावत्वं प्रतिषिध्याथतादृशस्यात्मनः सर्वपदार्थविल-क्षणत्वेनदुर्श्चिंत्यत्वमाह नवभिःपदैः अदृष्टमिति दृष्ट्यवि-षयत्वयत्वादर्शनायोग्यमित्यर्थः यस्येंद्रियस्ययोविषयस्तेनैव-सविज्ञायतेइतितिनियमात् अतएवअव्यवहार्यंअन्यस्तेनैवविज्ञा-यतेसचनान्येनेति एवंअग्राह्यं अतएवअलक्षणं लक्षणंलिंगं-नविद्यतेयस्यतदलक्षणं अतएवाचिंत्यं अनुमानेनतर्केणवा-नचिंत्यंअतएवअव्यपदेश्यं अतएवएकात्म्यप्रत्ययसारं एक-स्मिन्सर्वेषामात्मनांप्रत्ययः एकात्मप्रत्ययः सर्वेषामात्मनांसा-दृश्येनएकस्मिनात्मनिप्रत्ययेसतिस्वतएवसर्वेषामात्मनांप्रत्ययो-भवतीतिभावः तादृशः प्रत्ययः सारं यस्यतथोक्तंयद्वासर्वेषांप्र-त्यगात्मनांपरमात्मशरीरत्वेनतद्विशेषणैकस्वभावतया तदपृथक्-सत्ताकत्वसिद्धेर्विशेषणभूतानामात्मनांविशेषभूते नपरेणैक्यात तेनरूपेणयत्सर्वेषामात्मनामैक्यंतस्ययःप्रत्ययःसएवसारंयस्यत-त्तथोक्तंप्राकृतस्य वस्तुतोऽदृष्टस्यापितत्सदृशवस्त्वंतरस्यसत्वात दृष्टांते नवोधोव्यपदेशश्चकर्त्तुमशक्यः सर्वविलक्षणस्यात्म वस्तुनः पदार्थांतर सादृश्याभावेन नकेनापि दृष्टांतेननबोधुं

व्यपदेष्टुंच शक्यं किन्तुस्वविषयिक विशुद्धवुद्ध्यैकगम्यं तत् "मनासातुविशुद्धेनाभिक्लृप्तः दृश्यतेत्वग्रया वुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि" रित्यादिश्रुत्यंतरात् अतएव प्रपंचोपशमं जागदाद्यवस्थाविलक्षणो आत्मवस्तुनिवाह्यांतरेंद्रिय तद्व्यापार सम्बन्धाभावेन तस्यप्रपंचोपशमत्वं यस्यदर्शनमात्रेण प्रपंचउपशाम्पति तत्र किंवक्तव्यं प्रपंचोपशममिति अतएव शांतं तस्यस्वतः मंगलरूपत्वमन्येषां मंगलकरत्वं चाह शिवं शंकरं आत्मत्वावच्छिन्नत्वेनात्मनामैक्यात् प्रकृतेर्जड़त्वेनतत्सादृश्याभावात्तस्याद्वितीयत्वमित्याह अद्वैतं चतुर्थं तुरीयं पादं मन्यन्ते । स आत्मागुरु शास्त्रद्वारा विज्ञेय इत्याह स आत्मा विज्ञेय इति ।

सआत्माविज्ञेयः सदोज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मवन्धहरः सर्वदाद्वैतरहितः॥ आनन्दरूपः सर्वाधिष्टानसन्मात्रोनिरस्ताविद्यातमो मोहोऽहमेवेतिसंभाव्यः॥१०॥

किमात्मकोविज्ञेयः स इति चेतआह "सदोज्वलः" जाग्रदाद्यवस्थासुविकारित्वेनप्रतीयमानोपिवस्तुतः निर्मलएव कुतः इतिचेत्राह "अविद्यातत्कार्य्यहीनः" अविद्यातत्कार्य्यत्वाभावेनविकारित्वासंभवात् तदानिर्मलःवंधमोक्षयोर्गुणासं-

कोचविकाशरूपत्वेनात्मस्वरूपेनबंधोनचमोक्षइत्याह "आत्मबंधहरः" स्वरूपप्रतिबंधरहित इत्यर्थअहंब्राह्मणः सतुक्षत्रियइत्यादिप्रातीतिकभेददशायामपिनतत्तदाकारत्वं गतइत्याह "सर्वदाद्वैतरहितः" कुतइतिचेत्तत्राह "आनंदरूपः" अत्राच्युतानंदत्वेननतद्रूपत्वमात्मस्वरूपेघटते इत्यर्थःबद्धावस्थायां ज्ञानानंदादेःसंकोचमात्रोक्तेः सर्वदाद्वैतरहितत्वेहेतुः आनंदरूपइति तत्रहेतुः "सर्वाधिष्ठान्सन्मात्रः" सर्वस्याधिष्ठानंचासौसन्मात्रश्चअधिष्ठानमाधारः "इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते" इतिभगवद्वचनात तथाचदेहेंद्रियाद्याधारदशायामपिसन्मात्रेणतद्विलक्षणइत्यर्थः ननुवृत्याद्याधारस्यघटादेस्तद्धर्मसंश्लेषवत् सर्वाधारस्याप्यात्मनस्तत्तद्धर्मसंस्पर्शापत्तिरितिचेत्तत्राह "निरस्ताविद्यातमोमोहः" तदुक्तंभगवता "यथासर्वगतंसौक्ष्म्यदाकाशंनोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते" इतिस्वरूपतोरविद्यात्तत्कार्य्यराहित्यंपूर्वमुक्तं सर्वाधिष्ठानत्वेनतत्तधर्म्मसंस्पर्शअनेनप्रतिषिध्यतेइत्यपौनरुक्त्यं अत्रपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरंयथेष्टहेतुहेतुमद्भावः सदोज्जलत्वादिसप्तविशेषणविशिष्ठंआत्मानंविज्ञाय किंकर्त्तव्यमितिचेतआह "अहमेवेतिसंभवाव्य" इतिसदोज्ज्वलत्वादिगुणविशिष्ठआत्माअहमेवेति संभाव्यतमात्मानंब्रह्मणैकीकुर्य्यादितिपरेणान्वयः इदानींस्वरूपतोवन्हिभिन्नस्याप्ययः पिंडस्यवन्ह्याविशिष्टस्य वन्हिरूपत्वेनभानवत् प्रतिबिंबितस्याद-

शस्य बिंबाकारेणाभानवद्वा स्वरूपतोभिन्नस्यापिप्रत्यगात्मनः सदोज्वलत्वादिगुणविशिष्टत्वेनातिनिर्मलस्यसर्वव्यापकेन श्रीरामेणाकात्स्न्र्येव्याप्त्यातद्रूपत्वेनैवभानं यतोऽतस्तथैवभावयेदित्याह "अहमोंतत्सदिति अथवाआत्मनः परमात्मव्याप्यत्वेनतदविनाभूतत्वसिद्धेः सर्वदातदात्मकतांभावयेदित्याह

अहमोंतत्सत्यत्परंब्रह्मरामचन्द्रश्चिदात्मकःसोहमोंतद्रामभद्रःपरंज्योतीरसोहमित्यात्मानमादायमनसाब्रह्मणैकीकुर्य्यादिति॥ ११॥

ओमित्युच्चरन् अथवा ओमित्यव्ययं प्रथमांतं तद्वाच्यंब्रह्मअहंउक्तः सदोज्ज्वलत्वादि स्वरूपः प्रत्यगात्मातत्व्यापकं सतसन्मात्रंयत्प्रसिद्धं "सर्वंह्येतद्ब्रह्मसर्वंखल्विदं ब्रह्मंब्रह्मैवेदमग्रेआसीत्" "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे" त्यादि श्रुतिषुयत्प्रसिद्धमित्यर्थः परंब्रह्मसर्वव्यापकंबृहद्गुणयोगित्वातत्किमित्यपेक्षायामाह "रामचन्द्रश्चिदात्मकः सः अहं" तद्व्याप्यत्वेन तदात्मकत्वेनतदपृथक्सिद्धस्तद्भिन्नसत्ताकोहंइत्यर्थः तदेत्यव्ययेनदृढ़यति पुनः ओमित्युचरन् तच्छब्दपरामृष्टमर्थपूर्वोक्तमनुवदति "तद्रामभद्रः परंज्योतिरस" इतितदादिविशेषणत्रयविशिष्टोरामभद्रः परंज्योतिरसः परंज्योतिःसारः अहंआत्मा उक्तरीत्यातदभिन्नसत्ताकइत्यर्थः सर्वथैक्यस्यानुपपत्तेः उपसंहरति "इत्यात्मानमादायमनसाब्रह्म-

णैकीकूर्य्यादिति" इत्युक्तप्रकारेणात्मनः श्रीरामाभिन्नसत्ताकत्वेतत‍दैक्यमादायस्वीकृत्यज्ञात्वेतिभावः "मनसातुविशुद्धेनाभिक्लृतः मनसैवानुद्रष्टव्य" मितिचश्रुतेः विशुद्धेनमनसासाधने नतद्व्यापारेणध्यानेन ब्रह्मणाश्रीरामचन्द्रेण सहएकीकूर्य्यात अनेकौएकौकूर्य्यादित्यर्थः नियतृत्वनियम्यत्वादिस्वभावेनभेदेसत्यपि जीवस्यपरमात्मव्याप्यत्वेन तदविनाभूतत्वसिद्धेस्तदभिन्नसत्ताकत्वंभावयेत् विशिष्ठविशेषेसतिसएवसन्नूयथास्वयं न प्रकाशेत्तथात्मस्थितिंकूर्य्यादित्यर्थः विशिष्ठविशेषत्वंनाम यथाजलान्तर्गतस्यजलेनान्तर्वहिर्व्याप्तस्यतूलकणस्यजलरूपेणैवभानंभवति नतुतूलरूपेण तथैवापरिछिन्नचित्स्वरूपेण रामाख्येनपरेणब्रह्मणा वहिरन्तर्व्याप्तस्य चिदणुजीवस्वरूपस्य स्वस्वरूपत्वेनाभानत्वपूर्वकं रामाख्यब्रह्मरूपत्वेनैवभानत्वं एतदेवासकृतावर्णनीयमुपासकेनेत्याह "सदारामोहमित्येतत्तत्वतः प्रवदंतिये न तेसंसारिणोनूनंरामएवनसंशय"इति अथवासर्वेश्वरत्वादीनां परमात्मधर्म्मत्वेन सर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वात् परमात्मशरीरत्वेनतत् विशेषणैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेः एषप्राज्ञः स्वप्रकारिपरमात्मस्वरूपेण सर्वेश्वरत्व सर्वज्ञानत्वादिगुणकइत्याह एषसर्वेश्वर इत्यारभ्य "निरस्ताविद्यातमोमोह इत्यंते न अत्रअद्वैतवादिनोपिजीवपरमार्थ स्वरूपंपरमात्मानं मत्वातद्धर्म्माः सर्वेश्वरत्वादयः तदाभासे जीवे आरोपयंति तस्मान्नते

षांवादिनामत्रविवादावकाशोस्ति सर्वेषांमते परमात्म-धर्म्माणां युक्तिविशेषैर्जीवपरत्व प्रतिपादनात् नचास्मिन् पक्षेकर्म्मनैमित्तिकंसर्वेश्वरत्वादिकं कल्पनीयं तस्यपरमात्म-स्वभाविकधर्मत्वात् "स्वभावकीज्ञान वलक्रिया चे" त्यादि-श्रुयंतरात् तत्राद्वैतमितिद्वितीयस्य परमेश्वरस्याभावेन स्वस-माभ्यधिकरहितत्वादुपपद्यते शिष्टंस्यष्टार्थंतदेवसर्वेश्वरत्वसर्व ज्ञत्वादिविशिष्टस्य परमात्मनोजीवविशेष्यरूपत्वात् जीवस्य-तुतत्प्रकारत्वेनतदभिन्न सत्ताकत्वादुभयोरीदृश मैक्यमत्वाह अहमेवेतिसंभाव्येति उक्तप्रकारेणाहमेवसः सोहंचेतिसंभाव्या त्मानंब्रह्मणैकीकुर्य्यादित्यन्वयः एतदेवस्फुटयति अहमोंतत्स-दित्यादिना तत्रचिदात्मक इतिसविग्रहस्यापि श्रीरामस्यचि-द्रूपत्वं ज्ञापयति अन्यच्चविशिष्टत्वेपि श्रीरामस्यचैतन्यप्राधा-न्येनविशेष्यत्वंद्योतयति परंज्योतीरसइति तुज्योतिषामपिप्रका-शत्वं स्वतेजसा सूर्य्यादिवत्सर्वव्यापकतया सर्वस्यसद्व्याप्य-त्वेन तदविनाभूतत्वात् तदपृथक् सत्ताकत्वंचवोधयतीति तदैक्योक्तौहेतुद्वयवोध्यं शेषंसमानार्थं एतदेवासकृदावर्त्तनीयं मुपासकेनेत्याह ।

सदारामोहमित्येतत्तत्वतःप्रवदंतिये ।
नतेसं सारिणोनूनं रामएवनसंशयः ॥१२॥

इतिरामोहं उक्तरीत्यातदपृथक् सिद्धेस्तदधीनस्वरूप

स्थितिप्रवृत्तित्वात् सर्वप्रकारेणमच्छेषीश्रीरामः ममयोगक्षेमंकरिष्यतीति निर्भरत्वेननिर्भयोह मित्येतत्तत्वतःप्रवदंतिय इति अजामेकामित्यादिश्रुतेः“स्वभूर्ज्योतिमयोनंतरूपीति सर्ववाच्यस्यवाचकः विश्वव्यापीराघव” इत्यादिश्रुतेश्च चिदचितोरीश्वरस्यचनित्यत्वेनतद्व्याप्यत्वव्यापकत्वयोरपिनित्यत्वोपपत्तेस्तयोस्तदविनाभूतत्वेन धर्म्मांतरवत्तद्धर्म्मत्वसिद्धेस्तत्तप्रकारो जीवः श्रीरामःसर्वप्रकारीतिनिश्चयात गोत्वविशिष्ठस्यैकगोशब्दबोध्यत्ववत् प्रकारप्रकारिणोरेकशब्दत्वोपपत्ते रक्तोघटः घटोरक्तइतिवत् अहंरामःरामोहमितिपरस्परंव्यत्ययेन समानाधिकरणव्यपदेशस्याबाधितत्वं बोधितं तस्मात्तत्वतः येप्रवदंति अनेकप्रकारशास्त्रार्थ दर्शनेपियेस्वसिद्धांतान्नप्रच्यवंतेइतिप्रशब्दार्थः“नतेसंसारिणः”स्वात्मनिष्ठपरमात्मप्रकारत्वनिश्चयेसुतरांदेहादावहंताममताद्यभावाज्जीवं तोपितेमुक्तसमानाइत्यर्थः देहांतेतुतेरामएव “अशनापिपासेशोकंमोहंजरामृत्युमत्येती”तिश्रुतेः जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोमृतमश्नुते” इतिस्मृतेश्च अशनापिपासाद्यतीतत्वेनतत्साधर्म्यंप्राप्यसाक्षात्तदैक्यानुपपत्तेः तत्सायुज्यंप्राप्ताएव सायुज्यंनामसर्वदातदविनाभूतत्वेनानुसंधानात् स्वस्यदेहांतेतत्साधर्म्मप्राप्तिपूर्वकं तत्समानभोगवत्वं सहयुनक्तीतिसयुकसयुजोभावः सायुज्यमितिनिरुक्तेः “यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यन्तेकलेवरं तंतमेवेतिकौंतेयसदातद्भावभावित” इतिस्मृतेश्च “तदाविद्वान्पुण्यपापे विधूयनिरंजनः

परमंसाम्यमुपैतीतिसोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिता” भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति” श्रुतिसूत्रेभ्यश्च अत्रनतेसंसारिणः रामएवेत्युभयोरन्यतरपदस्यतन्मुक्तिबोधकत्वेप्युभयपदोपादान्मुक्ताभिप्रायेणैवसंगच्छते अथवाप्रथमपदस्यमुक्तिविशेषाबोधकत्वेनतद्विशेषज्ञापनाय रामएवेत्युक्तं तन्निर्बाधत्वद्योतनाय नूनमेवेत्यत्रधारणाद्वयोक्तिः यद्वानसंसारिणः रामएवेत्याभ्यांजीवतामपितेषां रामरूपत्वोक्त्या सर्वजनाश्रययोग्यत्वंपूज्यत्वंप्रद्योत्यकैमुत्यन्यायेनदेहावसानेतेषां तत्सायुज्यमभिहितंअत्रसदारामोहमित्येतत्सर्वस्मिन्जगतिरामरूपत्वदर्शनस्योपलक्षणांसर्वंह्येतद्ब्रह्मेत्युपक्रमात् सदारामोहमित्युपसंहाराच्च यत्परंब्रह्मरामचन्द्र” इतिब्रह्मरामपदयोरेकार्थविधायकत्वश्रुतेः यथाघटश्चकलशएकार्थस्याभिधायकः तथाब्रह्म च रामश्चनूनमेकार्थवाचक” इतिस्मरणाच्च रामब्रह्मपदयोरेकार्थबोधकत्वनिश्चयात्तेन “भूमौजलेनभसिदेवनरासुरेषुभूतेषु देविसकलेषुचराचरेषु पश्यंतिशुद्धमनसाखलुरामरूपंरामस्यतेभुवितलेसमुपासकाश्चे” त्यादिस्मरणमुपपन्नतरंपुनश्च “देवोभूत्वादेवंयजेत” त्यनयोपासकस्योपास्यसादृश्यविधानात् श्रीरामोपासकानांतत्सादृश्यप्राप्तयेत्तदायुधादिधारणस्यावश्यकत्वोपपत्तेः “वामेकरेधनुः कुर्य्याद्दक्षिणेबाणमेवचेति नांकितोधनुर्बाणाभ्यां नमंत्रोक्तिषडक्षरः ननामरामसंबंधीनरामोपासकोभवेदित्यादीनिविधिनिषेधवचनान्यप्युपपन्नतराणि

अत्रयेकेचि "दहमोंतत्सद्यत्परं ब्रह्मरामचन्द्रश्चिदात्मकः सोहंतद्रामभद्रः परंज्योतीरसोहमि" त्यनयाश्रुत्यातत्वमसित्वंतदसीतिवत परस्परंव्यत्ययेनात्मपरमात्मनोरैकात्म्यंदर्शितमितिवदंतितेप्रष्टव्याः त्वंपदलक्ष्यस्यत्वंपदवाच्यस्यवातत्पद लक्ष्येवैक्यमुक्तं तत्पदवाच्येवानप्रथमः त्वयासविशेषत्वेनतत्पदलक्ष्यत्वानंगीकारात् नापिद्वितीयः सदोज्वलत्वाविद्यातत्कार्य्यहीनत्वादिविशेषणैर्विशेषि तस्यप्रत्यगात्मनस्त्वन्मतेत्वंपदवाच्यत्वानुपपत्तेः अस्तुतर्हिश्रीरामस्य तत्पदलक्ष्यत्वंतेनत्वंपदलक्ष्यस्यतत्पद लक्ष्येनैक्यमुपद्यतामितिचेन्न सविशेषस्य तत्पदलक्ष्यत्वांगीकारे तत्पदवाच्यत्वोक्तिभंगेन समष्टीवचनस्यनिरर्थकतया सत्रष्टीव्यष्टिवचनलोपप्रसंगात् किंच श्रीरामस्यतत्पदलक्ष्य त्वांगीकारेपिनत्वदभीष्टसिद्धिःत्वं पदलक्ष्यस्य सविशेषेणातेनैक्यानंगीकारात् ननुनात्ररामपदंसविशेषवस्तुपंर किंतु निर्विशेषब्रह्मपरं चिदात्मकः परंज्योतीरस इत्याभ्यांविशेषितत्वादितिचेन्न "इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते" इतितस्याभिधावृत्ति विषयत्वश्रवणे न लक्ष्यत्वाभावात् अन्यथा तत्रपरंब्रह्मेतिलक्ष्यत इत्याकारिकाश्रुतिः स्यात् पुनस्तत्रैव "धृत्वाव्याख्याननिरतश्चिन्मयःपरमेश्वर" इतिव्याख्यान निरतत्वेनसविग्रहस्य चिन्मयत्व श्रवणेन "ब्रह्मानंदैकविग्रह" इति तद्विग्रहस्याप्राकृतत्वश्रवणेनच श्रीरामवाच्यस्यैवसर्वोत्कृष्टत्वावगतेः तस्मादुक्तरीत्याप्रकारप्र-

कारिणोरेकशब्दवोध्यत्वेनाहंरामःरामोहमितिसामानाधिकरण्य व्यपदेशोपपत्तेः सदाश्रीरामशरीरत्वेन तद्विनाभूतत्वा तदपृथक्सत्ताकोहमिति दृढविश्वासवंतोजीवंतोपिभुक्ता इतिस्वयमेवोक्तवती " सदारामोहमित्येषाश्रुतिः उपसंहरति

इत्युपनिषद्यएवं वेदसविमुक्तोभवतिस-विमुक्तोभवतीतियाज्ञवल्क्य इति ।

इति तृतीयाकंडिका ।

इति उपनिषत्रहस्यं ज्ञानंब्रह्मविद्येत्यर्थः यः श्रीरामोपासकएवमुक्तप्रकारेण वेदजानाति समुख्योभवति त्रैलोक्य पूज्योभवति समुक्तोभवतीतिवापाठः इतियाज्ञवल्क्य एवंभरद्वाजंसमुपदिष्टवान याज्ञवल्क्यः ।

इति तृतीयाकंडिका ।

एवंप्रथमकंडिकायां वृहस्पतिप्रश्नोत्तरे यएत्तादितितारकंब्रह्मानिर्दिष्टं द्वितीयायांभरद्वाजप्रश्नोत्तरेणतारकस्यस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकंतस्य सर्वोपास्यत्वं विहितं " एतदेवोपास्यमिति ज्ञेयमिति"चानया तृतीयायां आत्मस्वरूपानुसंधानपूर्वकंतारकोपासनार्थं आत्म परमात्मानोः प्रकारकारित्वेनस्वरूपा वस्थितिर्निदर्शिता तस्यात्मनः साक्षात्कारोपायवोधनाय चतुर्थ्यारभ्यते तत्रभरद्वाजायसर्वशास्त्रार्थभूतायां व्रह्मविद्यायां

समर्पितायां मत्यौत्सुक्येनात्रिरात्म साक्षात्कारोपायंपृच्छति ।

अथहैनमत्रिप्रपृच्छयाज्ञवल्यं यएषोनं-तोऽव्यक्तआत्मातंकथमह विजानीयामिति ।

इतिशब्दः प्रश्नार्थः अत्रपूर्वस्यांकंडिकायांसआत्मा-विज्ञेयइत्युक्तंसदोज्ज्वलः अविद्यातत्कार्य्यहीनइत्यादि लक्ष-णैरात्मरूपेविज्ञापिते पुनः तंकथमहंविजानीयामितिप्रश्नः तत्साक्षात्कारो पायज्ञानार्यैवेत्यवगम्यते उत्तरमाहसहोवाचेति

सहोवाचयाज्ञवल्क्यःसोऽविमुक्तउपास्यःयए-षोनन्तोऽव्यक्तआत्मासोविमुक्तेप्रतिष्ठितः॥ १॥

सोऽविमुक्तउपास्यइतिसदोज्ज्वलइत्यादिवाक्यैर्विज्ञापि-तेपिउपासनाविनाअंतः करणाविशुद्धिपूर्वकंतत्साक्षात्कारा-भावात्तदर्थमुपासनांविधत्ते "सोविमुक्तउपास्यइति" आत्मा-अविमुक्तंसंधितूरीयमितियावत्तस्मिन्नुपास्यउपासनीयः प्रदे-शांतरेसत्यप्यविमुक्तएवोपास्यइतिकोयंनियमइतिचेतत्राह " यएषोऽनंतोव्यक्तआत्मासोविमुक्तेप्रतिष्ठतइति" यइत्यादि-रुक्तस्यैवानुवादः अविमुक्तेसंधौप्रतिष्ठतः प्रतिष्ठावस्थान-मितिभावः अनेनोपासनासौलभ्येदर्शितेपि तत्रमनोनिरोधस्या तिदुःकरत्वेनद्रष्टुः साध्यमित्य पिवोध्यं सोविमुक्तशब्दवाच्यः किंस्थानकइतिपृच्छति

सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठितइति ॥
वरणायांनाड्यांचमध्येप्रतिष्ठितइति ॥२॥

उपास्यत्वेनोपदिष्टस्यात्मनः यत्रोपासनाविधीयतेसोऽविमुक्तः कस्मिन्स्थानेप्रतिष्ठितइतिप्रश्नस्योत्तरमाहयाज्ञवल्क्यः वरणायांनाश्यांचमध्येप्रतिष्ठितइतिएतच्छ्रुत्वापुनरपिपप्रच्छात्रिः

कावैवरणाकाचनाशीति । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीतितेनवरणाभवतीति ॥ सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीतितेननाशीभवतीति ॥३॥

पुनश्चसंदिहानः पप्रच्छहेभगवन्यात्त्वयोक्तावरणासाकानाशीचकेतिश्रुत्वाहयाज्ञवल्क्यःसर्वान्चक्षुरादीन्द्रियकृतान्स्वस्व विषयेच्छाप्रावरायरूपान् दोषान्वारयतीतिहेतोर्वरणाभवतितथाविषयेच्छापारवश्येनाविहितरूपरसादिस्वस्वविषयग्रहणैरिंद्रियैः सम्पादितान्अविहिताचरणरूपान्पापान् नाशयतीतितस्मादुच्यतेनाशीति२तत्रापिपृच्छति

कतमंचास्यस्थानमिति

अस्यावरणेतिनाशीतिनिर्दिष्टस्यकतमं स्थानंभवतीतिप्रश्ने उत्तरमाह

भ्रुवोर्घ्राणस्यचयःसंधिः सएषद्यौर्लोकस्यपरस्यचसंधिर्भवतीति एतद्वैसंधिसंध्यांब्रह्मविदउपासतेइति॥सोविमुक्तेउपास्यइति सोविमुक्तंज्ञानमाचष्ठे योवैएतदेवंवेदेति ॥४॥

भ्रुवोर्घ्राणस्यचयः संधिः सएषद्यौर्ल्लोकस्यपरस्यचयः संधिः समस्टौकाश्यभिधेऽविमुक्ते उक्तंहिकाश्याविष्णुनाशारूपत्वंश्रीशिवेनरुद्रयामिलीये श्रीअयोध्यामाहात्म्ये " विष्णोः पादमवंतिकां नाशाग्रवारानशी " सत्वयापृष्टोअविमुक्तएषसधिर्भवतीत्यन्वयः अविमुक्तशव्द संधिशव्दौपर्य्यायवाचिनौएतदेवोपासनास्थानमितिम्सदाचारेणद्दढयति " एतद्वैसंधिसंध्यांब्रह्मविदः उपासतइतीति " एतदितिनपुंस्कत्वमार्षएनांप्रसिद्धांसंधिसंध्यांब्रह्मविदः उपासतेउपासनांकुर्वंति उपसंहरति " सोऽविमुक्तेउपास्यइतीति " तंकथमहंविजानीयामिति " यस्त्वयापृष्टः आत्मसाक्षात्कारोपायः सआत्माचअविमुक्ते भ्रुवोर्व्राणस्यसंधौउपास्य अविमुक्ताधारकात्मोपासनलक्षणाइत्यर्थः एवमुक्तोपासनयात्मानंसाक्षात्कृत्य तस्य श्रीरामविनाभूतत्वेनातप्रकारं श्रीराममेवसर्वप्रकारितयसर्वरूपंयः पश्यति सएवश्रीरामोपासकस्त्रैलोक्यगुरुर्भवतीति उपासनाफलमाह

" सोऽविमुक्तंज्ञानमाचष्टेयोवैएतदेवं वेदउपासकः वैनिश्चयेन एततुउपासनं एवमुक्तप्रकारेणवेदजानाति सोऽविमुक्तं तुरीयाख्यंसंधिज्ञानं च सर्वत्ररामरूपत्वदर्शनलक्षणमाचष्टे कथयते शिक्षार्हस्यशिष्यस्यातिरहस्यत्वात्तत्क्षणमेवबोधमुत्पादयंतीत्यर्थः तदुक्तंगीतासु"उपदेक्ष्यन्तितेज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इतिभगवतापिज्ञानोपदेशे तत्वदर्शिनएवाधिकारत्वोक्तेः अत्रसर्वत्रेतिशब्दाः प्रश्नसमाप्तौ उत्तरसमाप्तौ च ज्ञातव्याः अस्योपायस्यैंद्रियसंयमाधीनत्वात् इन्द्रियसंयमांतः करणशुद्ध्योश्चान्योऽन्यसापेक्षत्वेन तस्यदुःसाध्यत्वं सर्वजीवासाधारणत्वं चमत्वापूर्वंबृहस्पतिनागुरुणापृष्टमप्यति करुणयासर्वजीवनिश्रेयसे "रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतोभूत्वमोक्षीभवति " तंप्रत्युपदिष्टोपायमेवपुनरत्रिणाऽपृष्टमपिस्वयमेवपरमकारुणिकोभगवान्याज्ञवल्क्यः सर्वत्रसुलभत्वेनसर्वजीवसाधारणत्वेनसहायांतरनिरपेक्षत्वे नस्वानुष्ठाननिरपेक्षत्वेनप्रारब्धव्यतिरिक्तसर्वपापदाहकत्वेन सर्वफलप्रदातृत्वेन च तस्यसर्वोत्कृष्टत्वंस्वसम्मतत्वं चज्ञापयन्तंप्रत्युपदिदेशइत्याहश्रुतिः

अथतं प्रत्युवाच स्वयमेवयाज्ञवल्क्यइति

अथतदनंतरंअत्रिप्रतिउवाचस्वयमेवयाज्ञवल्क्यः किमुवाचतदाह

श्रीरामस्यमनुं काश्यांजजापवृषभध्वजः
मन्वन्तरसहस्त्रैस्तु जपहोमार्चनादिभिः ५॥
ततः प्रसन्नोभगवान्श्रीरामःप्राहशंकरं।
वृणीष्वयदभीष्टं तद्दास्यामिपरमेश्वरेति ॥६॥

अनयोरर्थः कियत्कालंकथंचजजापेत्यपेक्षायामाह मन्वंतरेतिअत्रमन्वन्तरसहस्त्रैस्तुजपहोमार्चनादिभिः प्रसन्नइत्यन्वयभेदात् जपशब्दस्यनिरुक्तिः आदिपदंवक्ष्यमानस्तुति मंत्रसंग्रहार्थं जपहोमादीनां श्रीरामप्रसन्नताहेतुत्वावगमात मंत्राणामपितत्प्रसन्नताहेतुत्वेन पृच्छमाणत्वात् "अथकैर्मंत्रैस्तुतः श्रीरामः प्रीतोभवतीति" अत्रतुकाशी मृतजीवमोक्षाय श्रीरामं प्रसादयितुं प्रवृत्तस्यसर्वज्ञस्य शिवस्य सत्स्वपिभगवन्मंत्रांतरेषु अस्मिन्नेवाग्रहातिसयोऽस्यमंत्रस्य सर्वोत्कृष्टत्वंद्योतयतीति पुनः शिवस्यप्रतिदिनंकाशीमृतानेक जीवमोक्षकामनामहत्वं मन्वन्तरसहस्त्रपर्य्यंत भगवत्प्रसादविलंबकारणेचेति पुनः तावत्कालपर्य्यंतंतन्मंत्रजपोपितत्प्रसन्नतार्थः न तुमंत्रसिद्ध्यर्थः "त्वत्तोवाब्राह्मणोवापियेलभंतेषडक्षरमि"त्यत्राश्रुतमंत्रानुष्ठानस्यापिब्रह्मणउपदेशेन मोक्षश्रवणादितिवोद्धव्यमस्तिश्रीरामः जगदानंदप्रदः "नमोस्तुरामदेवायजगदानंदरूपिणे" इत्युक्तेः शंकरंसर्वजीवमंगलकरत्वेपि विशेषतः स्वंक्षेत्रमृतजीवमोक्षो-

पायेतत्परं दास्यामिपरमेश्वरेति श्रुत्यापरमेश्वरस्याप्यभीष्टदातृत्वेनश्रीरामस्य " तंदेवतानांपरमं च दैवतंतमीश्वराणांपरमं महेश्वरमि"त्यादि श्रुतिविषयत्वंस्फुटीकृतं ।

सहोवाचमणिकर्ण्यांवामत्क्षेत्रेगंगायांवातटेपुनः म्रियतेदेहीतज्यंतोर्मुक्तिंनातोवरांतरमिति ॥ ७ ॥

अत्रमणिकर्णिगंगातटयोःक्षेत्रांतर्गत्वान्मत्क्षेत्रेइत्युक्त्यैवसर्वलाभात तस्मात्तयोः पृथुगुक्त्यावाशब्दद्वयोपादानाच्चेदमवगम्यतेवदान्यात् कृपणइवमुक्ति मतिदुर्लभंमत्वाउक्तस्थलेप्यन्यत्रवायत्रतवेच्छाभवेततत्रमृतस्यजंतोमुक्तिंदेहीति प्रार्थितवानितिसचासौजंतुश्च तज्जंतुः तस्यतज्जंतोः उक्तेष्टअन्यतरस्थानेपिमृतस्यमुक्तिदानेसंदिहानआह नातोवरांतरमितिएतस्यातिदुर्लभत्वादेनंविहाय वरांतरंवृणीष्वेत्युक्तवरांतरंनदेहीअस्यैवमदभीष्टत्वादितिभावः श्रीरामस्तु स्वशेषक्षेत्रमृतजंतुमुक्तिकामोयं संकोचान्नतथा प्रार्थितवानितितदाभिप्रायंज्ञात्वातिवदान्यत्वात सत्यप्रतिज्ञत्वाच्च स्वप्रतिज्ञातंतदभीष्टमेवदत्तवानित्याहश्रुतिः अथेत्यादिना ।

अथसहोवाचश्रीरामः क्षेत्रेस्मिन्तवदेवेशयत्रकुत्रापिवाम्रताः । कृमिकीटादयोप्या-

ऽशुमुक्तासंतुनचान्यथा ॥ ८ ॥

यत्रकुत्रापीति शुद्धाशुद्धस्थानयोरपीत्यर्थः यदि तु मत्क्षेत्रेम-णिकर्ण्यांगंगातटे चेतिस्थानद्वयमृतस्यजंतोर्मुक्तिं देहीत्येवम-न्वयंतदामणिकर्णिगंगातटेचेतिस्थानद्वयमरणेन किमाधिक्यं अत्रकुत्रापिसमानविशेषस्थलेपिमृतामुक्ताःसंत्वित्येवंयोज्यंयदित त्क्षेत्रान्मणिकर्ण्यांगंगायांचतत्तीरस्य चपृथङ्मत्वास्थानचतुष्ट-येपिमृतस्यमुक्तिर्याचितेत्युच्यतेतदातवक्षेत्रेमृतायत्रकुत्रापिवामृ तामुक्ताः संत्वित्येवंयोज्यं अस्मिन्पक्षेक्षेत्रापदस्यस्पष्टत्वात् यत्र-कुत्रापीतिपदेमणिकर्णीगंगातत्तटानांसूचकेइतिवोध्यं अत्रो-क्तपक्षेषुयत्रस्वरसोभवेत्सएवांगीकार्यः वस्तुतस्तुशिवोक्तस्य-स्वक्षेत्रेमृतमुक्तिप्रार्थनावाक्यस्यक्षेत्रैकदेशेमृतजंतुमुक्तिप्रार्थना-वोधकत्वे क्षेत्रसर्वदेशमृजंतुमुक्तिप्रार्थनावोधकत्वे वानकाचि-द्धानिर्नलाभाधिक्यंवा श्रीरामदत्तवरवोधकत्वेक्षेत्रसर्वदेश-मृतजंतुमुक्तिप्रार्थनावोधकत्वे वानकाचिद्धानिर्नलभाधिक्यंवा श्रीरामदत्तवरवोधकवाक्यस्य स्फुटमशेषक्षेत्रमृतजंतुमुक्तिवो-धकत्वेनशिवाभीष्टसिद्धेः कृमिकीटादयोपीतिआदिशव्दः कीटाद्दपिनिकृष्टजंतुमात्रसंग्रहार्थः अपिशव्दस्तुकैमुत्यन्यायेन-क्रिमेरुत्तरोत्तरोत्कृष्टजंतुसूचकः आशिवतिपदंतु मुक्तेर्देहत्याग-समकालोपदिष्टमंत्राव्यवधानकालंसूचयन् महत्पापानामपि-क्षणमात्रभोगेन क्षयंद्योतयति नचान्यथावहुपापानुरूप-

वहुकालतत्फलभोगानंतरं नमुक्ताः संत्वित्यर्थः यद्वा-
नचान्यथामद्वचनमिति "रामोद्विर्नाभिभाषते" इतिस्मरणात्
यद्वानचान्यथासंत्वित्यन्वयः नचस्वकृतपापपुण्यानुसारेण
पुनर्नीचोत्तमयोनिषूत्पद्यंतामित्यर्थः अत्रमुक्ताःसंत्वितियतः
सामान्यतउक्तं तस्यविशेषोक्त्यर्थमग्रतनशास्त्रप्रवृत्तिर्बोध्या
श्रीरामेणवृणीष्व यदभीष्टमित्येतावन्मात्रंनोक्तंकिंतु तद्दास्या-
मीतिप्रतिज्ञातं तथाशंकरेणापिमत्क्षेत्रे मृतस्यजंतोर्मुक्तिःस्यादि-
त्येवंनोक्तं किंतुतस्यमुक्तिंदेहीत्येवप्रार्थितं तदेत्रश्रीरामःस्वस्य-
तादृशजंतुमुक्तिदातृत्वमंगीकृत्य तद्घटनायस्त्रस्य तदातत्-
क्षेत्रेस्थितमाह अविमुक्तइति ।

अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये ।
अहं सन्निहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु ॥९॥

सर्वेषांअविचारिताधिकारा नधिकाराणामपीत्यर्थः अह
सन्निहितस्तत्रेत्येतावन्मात्रोक्तौ कुत्रसन्निहित इत्यपेक्षा-
यामाह पाषाणप्रतिमादिष्विति आशुमुक्तासंत्विति यदुक्तं
तत्रदेशांतरकृतपापस्याविमुक्तदर्शनमात्रेण विनाशेपि अत्रकृ-
तपापानांवज्रलेपतयावहुकाल भोगेनापि विनाशासंभवात्-
कथमाशुमुक्तिवचनोपपत्तिरितिसंदिहानंप्रतितथास्वक्षेत्रनिवा
सिनांदुःखविमोक्षाय मयैतत्परिश्रमेण श्रीरामंप्रसाद्यतस्मा-
त्तादृशेवरेलब्धेपि क्षेत्रकृतपापनैमितिकप्रासातिदुःसहना नाया

तनानांदुःखं तदवस्थमेवेतिशोचंतं प्रतिचाहक्षेत्रेस्मिन्निति ।

क्षेत्रेस्मिन्योर्चयेद्भक्त्या मंत्रेणानेनमांशिव
ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः १०

यः कश्चिदविमुक्तकृतपापः मदीयमंत्रेणप्रतिमादिषुमामर्चयेत केवलेनमंत्रजपेनैववार्चयेत्स्तत्रैरैचैन्नरः सदेतिमंत्रपाठात्मकार्च्चनस्यापिस्मरणात तंब्रह्महत्यादिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यःमोक्षयिष्यामित्वंमाशुचः क्षेत्रकृतपापानां मर्दचनान्निवृत्तेर्निमित्ताभावान्नदेहांतेउक्तदुःखप्राप्तिः वाधकाभावाच्चाशुमुक्तिरिति निमित्ताभावाद्वृथाशोकमाकार्षीरित्यर्थः काशीकृतपापप्रायश्चित्ताभिप्रायकमिदंवाक्यं माशुचइत्युक्तेरन्यथानुपपद्यमानत्वात "यएतत्तारकंब्राह्मणोनित्यमधीतेसपाप्मानंतरति" जन्मांतरदेशांतरकृतब्रह्महत्यादिपापनिवृत्त्युपायवोधकश्रुत्यंतरस्यसत्वाच्च इदानींशिवस्यस्वक्षेत्रनिवासिनां स्वीयत्वेन तन्मुक्तयेइत्थमाग्रहंदृष्ट्वा स्वस्याशेषजीवस्वामित्वात् सर्वदेशसर्वकालमृतानामपिस्वप्राप्तये ब्रह्मादिशिवादिशं प्रदायद्वयंप्रवर्त्तयामासेत्याह त्वत्तोवेत्ति

त्वत्तोवाब्रह्मणोवापियेलभंते षडक्षरं
जीवन्तोमंत्रसिद्धास्युरंतेमांप्राप्नुवंतिते ११

स्पष्टोर्थः नचेदानींतनानांसाक्षाद्ब्रह्मरुद्राभ्यांषडक्षरला-

भात्भावात्कथंतत्प्राप्तिरिति वाच्यं अद्यापितेषांपरंपरासंबंधेन-तदुपदेशसत्वात्इदानीं "आशुमुक्ताः संत्विति" सामान्यतः उक्तस्योपायविशेषमुपदिशतिमुमुर्षोरिरिति

मुमूर्षोर्दक्षिणेकर्णे यस्ययकस्यापिवास्वयं उपदेक्ष्यसितन्मंत्रसमुक्तोभविताशिव १२

'अत्रसत्स्वप्यन्येषुमोक्षसाधनेषु ज्ञानभक्त्यादिषुषडक्षरस्यातिसुकरत्वात्साधनांतरनिर्पेक्षत्वात्उच्चारणमात्रसापेक्षत्वात् स्वसाध्याव्यभिचारित्वाच्च सर्वजीवाधिकारत्वाच्च अनुष्ठानानपेक्षत्वाच्च तदुपदेशेनैवसर्वजीवमुक्तिर्नान्यथेतिमत्वायस्यकस्यापिउपदेक्ष्यसिमन्मंत्रसमुक्तोभविताशिवेत्याज्ञापितं समुक्तोभवितामांप्राप्स्यतीत्यर्थः त्वत्तोयेषडक्षरंलभंतेमांप्राप्नुवंतीत्यनंतरोक्तेः अत्राविमुक्तनिवासिनामकृतपापानांमुक्तोपायेनविनाशितपापानांचप्राणोत्क्रमणकालीनरुद्रोपदिष्टषडक्षरश्रवणसमकालेमुक्तिः अकृतप्रायश्चित्तानांतुपुराणादौत्रिंशतसहस्रसंख्याकंकालंकालभैरवकृतनानायातनाविशुद्ध्यनंतरंरुद्रोपदेशान्मुक्तिः श्रूयते ताः यातनाअपिस्वप्नादिदुःखभोगदृष्टांतेन प्राणोत्क्रमणकालेजीवतो रुद्धकंठस्यैवोपपद्यतेनतुदेहत्यागानंतरं "अत्राहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्ट" इतिप्राणोत्क्रमणरुद्रोपदेशयोः समानकालत्वज्ञापनात् सपापिनः पापभेदेनोपदेशविशेषस्याश्रवणाच्च किंचतादृश्यः पुरा-

णाद्युक्तःयोपिशास्त्रमर्य्यादार्थं वात्रविमुक्तकृतपापानांदेशांतर-
वासिनां नानानरकभोगनिवृत्यर्थं वाअविमुक्तकृतयथेष्टपापा-
नांनिंदयादेशांतरवासिनां नानानरकभोगनिवृत्यर्थंवा अभि-
प्रायांतरेणवोपपद्यंते अन्यथाअतिदयालो. शिवस्यस्वक्षेत्रनि-
वासिनां सार्वदिक दुःखनिवृत्यर्थमेतावतापरिश्रमेण श्रीरामंप्र-
साद्यतस्मात्तन्मुक्तियाचनंकथमुपपद्येत रुद्रोपितत्सार्वदिक-
दुःखनिवृत्तिरूपस्य स्वसाध्यस्यैकदेशविघातंकथंकारयेत नहि-
कश्चिदनुन्मतः सतिसामर्थ्येस्वकिंकरेणस्वसाध्यांविघातयतिप-
श्यतिवाऽन्यथाकृतंतद्विघातंस्वशरणागतदुःखात्मकं कारुणी-
कंकार्यं नापिप्रसादितस्वस्वामिशिवादन्योपि कश्चित्ता-
दधिको जगदीश्वरोस्तियद्भयात्तादृश्य स्तद्यातनाः
कारयेतपश्येच्च नापिषडक्षरोपदेशान तरकिंचित्पापमवशि-
ष्यतेयन्निवृत्यर्थं तयापियातना वचनमुपपद्येत न चनषडक्षर
स्याशेषपापविनाशकत्वमपिनोपपन्नंकुतोन्यदुपपद्येतेतिवाच्यंदेह
त्यागसमकालषडक्षरोपदेशसमकालतन्मुक्ति श्रवणस्यान्यथा
नुपपत्त्याजीवंतंप्रत्यपितदुपदेशस्य भोगैकविनाश्य प्रारब्धकर्म्म
व्यतिरिक्ताशेषपूर्वकत्वावगमात् " दैनंदिनं च दुःकृत्यंपक्ष-
मासर्त्तुवर्षजं सर्वंहरति निःशेषंतूलाचलमिवानलः । ब्रह्महत्या
सहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानिच स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पा-
युतानिच । कोटिकोटिसहस्राणिह्युपपातकजान्यपि सर्वाण्यपि
प्रणश्यंति राममंत्रानुकीर्त्तनात् । मानसं वाचकं पापंकर्म्मणा-

समुपार्जितं श्रीरामस्मरणादेवतत्क्षणान्नश्यतिध्रुवं। प्राणप्रयान-समयेयस्तुनामसकृत्स्मरेत् सभित्वामंडलंभानोपरंपदमवाप्नुयादि" त्यादिपुराणादिवचनानामुक्तार्थ प्रकाशकत्वाच्च किंवहुना देहांतेषडक्षरोपदेशोप्यन्यथानुपपद्यमानो याचनाताद्दर्थ्येवैयर्थ्यं सूचयतितदाप्रारब्धकर्म्मविमुक्तस्ययाचनाविनष्ट-पापांतरस्य स्वतोमोक्षोपपत्तेः षडक्षरोपदेशेनाप्यशेषपापविनाशनात् तस्य स्वतोमोक्षोपपत्तेश्चोभयोः समानकालीनत्वविरोधात श्रुतौस्फुटंषडक्षरोपदेशश्रवणात् यातनाशब्दस्याश्रवणाच्च अविमुक्तकृतपापविशुद्ध्यर्थं यातनाषडक्षरोपदेशस्तुसंचितपापविनाशार्थ इत्यपिनोपपद्यते "योविमुक्तंपश्यति सजन्मांतरितान्दोषान्विनाशयती" त्यत्राविमुक्तदर्शनमात्रेणसंचित-पापविनाशश्रवणात्प्रशंसामात्रंतदितिचेत्तर्ह्यशेषाघविनाशकस्यतस्यामुक्ताघविनाशनेकोऽतिप्रयासः षडक्षरस्तदघव्यतिरिक्ताघनाशकइतिनियमोपिनोपपद्यते "ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाशुचः" इत्यत्रतस्यतदघविनाशकत्वश्रुतेः यातनावैयर्थ्यंतादवस्थंतदनंगीकारेतु पुराणोक्ताभियातनाभिरविमुक्ताकृताघविनाशतयातनांतरैः संचितपापविनाशस्यसंभवात् देहांतकालेषडक्षरोपदेशोनिरर्थकः ननुयातनाभिःपापस्थूलांशस्यविनाशोनतुतत्सूक्ष्मांशस्यतदुक्तं " भागवतेन- निकृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभि " स्तथानशुध्यत्यघवान् ब्रतादिभिर्यथाहरेर्नामपदैरुदाहृतै यथोत्तमश्लोकगुणानुवर्णानमित्युक्तेः "

व्रतादिभिः पापसूक्ष्मांशविनाशानुपपत्तेः स्वर्गिनांनरकिनां च पूर्वजन्मकृतकर्म्मानुशेषोत्तर जन्मश्रवणस्यान्यथा नुपपद्यमानस्य दुःखभोगादपियातनयासूक्ष्मांश नाशाभावस्य सूचकत्वात्तस्यसूक्ष्मांशस्यविनाशाय षडक्षरोपदेशइतिचेत् एतदपिनोपपद्यते स्थूलांशविनाशकसूक्ष्मांशविनाशको पापद्वयस्वीकारगौरवापेक्षया उभयविनाशकैकोपायस्वीकारस्यलाघवात् सत्येकस्मिनुपायोभयांशविनाशकेउपायेसुकरे तदर्द्धांशविनाशाय दुःखदोपायांतरस्वीकर्त्तुरतत्वापत्तेश्च नापियातनासहकृतः षडक्षरोपिसूक्ष्मांशनाशको न तुएकाकीतस्मान्न वैयर्थ्येयातनानामितिवाच्यं "येनामृतीभूत्वामोक्षीभवती" त्यत्रतस्याशेषाघविनाशकत्वावगमात् तत्रामृतीभूत्वा अमरणधर्म्मासइत्यमरणधर्म्मताया अशेषपुण्यपापरहितस्यैवोपपद्यमानत्वात् "यएतत्तारकंब्राह्मणोनित्यमधीतेसपाप्मानंतरतिसमृत्युंतरती" त्यत्रापितथैवश्रवणाच्च"जन्मजरामरणसंसारमहद्भयात्संतारयतीतियस्मादेवंतस्मादुच्यतेतारकमिति" तारकवचनश्रुतेश्च षडक्षरोवन्हिपूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते महापातकिनांपापदहने दहनोपम" इति ब्रह्मसंहितोक्तेश्च षडक्षरस्याशेषाघविनाशकत्वोपपत्तेः तस्मान्नाविमुक्तकृतपापविनाशाययातनावचनमुपपद्यते कथंचित्तस्यतथोपपद्यमानत्वेपियातनानां मुक्तिपर्य्यंतार्थसाधनासामर्थ्यातपापसूक्ष्मांश नाशकत्वानुपपत्तेश्च तदर्थं षडक्षरोपदेशस्वीकारस्यावश्यकत्वात् वरंसाधनद्वयांगीकारात्

सर्वार्थसाधनेएकस्यस्वीकरणं किंचकस्यचिद्भयादपिरुद्रस्यतद्दं-
डकरणंनावश्यकंस्वेच्छयातुस्वशरणागतदुःखदर्शनंनो चित
मितिवैषम्य निवृत्यर्थं तददितिचेन्ननंदे शांतरीयपापीजीव
दंडकरणवत स्वचोत्रनिवासिपापीदंडकरणे न वैषम्यापत्तिः
परमेश्वरस्य कल्पतरोरिवस्वशरणागत मात्राभीष्टकरणेपि
न वैषम्यापत्तिः अतएव श्रूयते श्रीरामचन्द्रस्य यातनां
विनैवायोध्यावासिनां सर्वेषांस्थावर जंगमानांस्वपरधामप्रापक
त्वं "विश्वव्यापीराघवो यस्तदानीमंतर्दधे शंखचक्रेगदाब्जेधृ-
त्वारमासहितः संवृत्तश्चसपत्तनः सानुजः सर्वलोकी तद्भक्ता
येलब्धकामांश्चभुक्त्वातथापदंपरमंयांतितेचेति अत्रदृष्टांता-
र्थकंतथापदं अंतर्दधे इत्यस्यपरमंपदं जगामेत्यर्थकत्वंसूच-
यतितारकोपदेशानंतरं तुनयातनावचनावकाशः अन्यथाउपदे-
शस्यवैयर्थ्यापपत्तेः तदुपदेशसमकाला शेषपापविनाशबोधक-
वाक्यसमूहविरोधाच्च नाप्यस्यामुपनिषदिकुत्रचिद्यातनानांना-
मापिश्रूयतेप्रत्युत "आशुमुक्ताःसंतु उपदेक्ष्यसिमन्मंत्रंसमुक्तो-
भविताशिवेति" तदुपदेशानंतरंमुक्तिःश्रूयते तस्मात् पुराणादि
श्रुतयातनावचनं पूर्वोक्ताभिप्रायकं नत्वविमुक्तकृतपापविनाश
कत्वाभिप्रायकं तारकोपदेशेनैवाशेषाघविनाशपूर्वकं मुक्ति-
सिद्धेः अथवा "वेदार्थादधिकंमन्ये पुराणार्थंचपार्वतिवेदेयन्नि
हितंदेविपुराणेतत्प्रतिष्ठितं। पुराणमन्यथात्कृत्वातिर्यग्ज्योनिम-
वाप्नुयात् शशांतोपिसुदांतोपिनगतिं प्राप्नुयात् कचिदि"त्य-

ग्निपुराणवचनात् वेदार्थोपिबृंहणरूपतया पुराणवाक्यान्यत्र-
श्रयंमान्यानि तेनभवंतुयातनावाक्या निअविमुक्तकृतपापप्रा-
णिविषयाणि ननुवेदेतद्विषयकयातनाश्रवणात् वेदविरुद्धेना
प्रामाण्यात्पुराणवाक्यान्यनंगीकर्तव्यानि वेदार्थप्रकाशकाना-
मेववाक्यांतराणांप्रमाणत्व स्वीकारादितिचेन्न प्रत्यक्षश्रुत्यर्था
प्रकाशकत्वानियानिवेदार्थ विरुद्धानिवाक्यानि तेषामपितदनु
मितश्रुत्यमूलकत्वेनप्रमाणत्वानंगीकारात् प्रकृतेतुनवेदविरुद्धा
निप्रत्युततत्रापिगतिसूचकत्वेन तदनुकूलानि वेदेपियद्यपि
तद्विषयाःयातनाः स्फुटंनश्रूयंतेतथापि तत्रताअर्थादुपलभ्यंते
तथाहि "क्षेत्रेस्मिन्योर्चयेभक्त्यामंत्रेणानेन मांशिव ब्रह्म-
हत्यादिपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः" इत्यत्रमाशुचइतिपद
मन्यथानुपपद्यमानमवि मुक्तकृतपापप्राणिविषययातनाःसूच-
यति तत्रतद्व्यातिरिक्तशिवशोकहेतोरनुपलंभात् तद्विमोक्षा
यरुद्रब्रह्महत्यादिपापनिवर्त्तकोपायविधानाच्चतथाच वेदगूढार्थ-
प्रकाशकत्वेननतेषांपुराणवचसां स्वार्थेप्रमाण्यात् भवंतुतदु-
क्तानानायातनास्तद्विषयाःकृतघ्नाः येचस्वसार्वदिकदुःखनिवृ-
त्यर्थंकृतैतत्परिश्रमंशिवं तदर्थेचपाषाणप्रतिमादिषुसन्निहितं
तत्स्वामिनंश्रीरामचन्द्रं तद्भक्तानवानभजंते प्रत्युतअवजानं
तिदुर्वचोभिर्दुराचरणैश्च परंतुसश्रुतोपिनानायातनाभोगः
मुमुर्षोर्वक्तुमशक्यः सचप्राणोत्क्रमणकालेजीवतएवोपपद्यते
जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टे" इतिश्रुत्यनु-

रोधात् नतदेहत्यागानांतरंसउपपद्यते उक्ताश्रुतिविरोधात् अशेष पापविनाशकस्यतारकस्योप देशासमकाल एव यातनाहेतोः पापस्यापिविनाशोपपत्तेः "तस्यश्रवणमात्रेण सर्वएवतिवंगता" इतितच्छ्रवणकालेभगवत्पदप्राप्तिस्मरणाच्चतत्रत्रिंशत्सहस्त्र संख्याककालीननानायातनाभोगवचनं तुस्वप्नमनोरथमार्कंडयेप्रलयप्रदर्शनादि दृष्टांतेनाल्पकालेवहुकालभोगप्रतीत्यभिप्रायकमितिमंतव्यं नतुतथाश्रुतं उक्तश्रुतिस्मृत्यादिविरोधांत् कालांतरयातनावचनानिजन्मांतरप्राप्तिविषयकवचनानितु श्रुतिस्मृत्यनुकूल्यायभयप्रदर्शनपरत्वेन नेतव्यानि प्रणोपूत्क्रमणोष्वित्यत्रवाभूतार्थेवर्त्तमाननिर्देशास्वीकारेणदेहत्यागोत्तरकालेरुद्रोपदेशोऽगीकार्य्यः तथाचनिःपापानां देहत्यागसमकालेतदुपदेशेनमुक्तिः इतरेषांतुयातनाभोगानंतरं तदुपदेशेनेतिदेहत्यागोत्तरकालत्वावछिन्नस्योभयत्र सत्वादेवंवाश्रुत्यर्थः पुराणवचनानुसारेणकल्पनीयः "अ॰द्यापिरुद्रकाश्यांतुसर्वेषांत्यक्तदेहिनां दिशत्येतन्महामंत्रंतारक ब्रह्मनामकं तस्यश्रवणमात्रेणसर्वएवदिवंगता इत्यत्रदेहत्यागोत्तरकालेमंत्रोपदेशस्मरणाच्च परंत्वयंपक्षः "प्राणोषूत्क्रममाणेषु तारकंव्याचष्ट" इत्युभयत्रवर्त्तमानकालनिर्देशेनप्राणोत्क्रमणतारकोपदेशयोः समकालत्वसूचकायाःश्रुतेः प्रतिकूलःइत्यव गम्यते प्रथमपक्षेत्यक्तदेहानांस्मृतिवचनंतु अत्रप्राणोत्क्रमण कालंविहाय तत्रप्राणोत्क्रमणकाले तदुपदेशाशंभवाच्च पुन—

रत्नप्राप्तजन्मनः प्राणोत्क्रमणकालेतदुपदेशइतिबहुकल्पनापेक्षं उक्तश्रुत्यंतरविरुद्धंचतस्मादविमुक्तमृतानांदेशांतरजन्मश्रवणमविमुक्तमहत्त्वबाधकंश्रुतिविरुद्धंत्रामत्वातद्देहस्ययातना देहत्वकल्पनादपित्ररं श्रुत्यनुरोधेनताद्दशवाक्याभयप्रदर्शनपरत्वकल्पनं तद्देहस्ययातनारूपत्वकल्पनेपि देहत्यागमंत्रोपदेशयोर्बहुकालव्यवधानेनतयोः समकालत्वसूचकश्रुतिविरुद्धस्य तादवस्थ्यात् एवंमुमुर्षोः प्राणोतक्रमणसमकालतारकोपदेशान्मुक्तिरित्येतदर्थपरश्रुत्यनुरोधेनाप्यूहमित्यलमति विस्तरेणाअत्रषडक्षरोपदेशश्रवणांतत्पाठश्चाशेषाघविनाशकश्चेत्तदातदुपदेशादि समकालएवदेहपातोज्ञानोत्पत्तिपूर्वकं स्वरूपस्यसाक्षात्करश्चकुतोनस्यात् कथंवादेहत्यागसमकालेतदुपदेशात्तत्स्मरणाद्वाअत्रहिजंतोः प्राणेषूत्क्रमाणेष्विति श्रौतंप्राणप्रयानसमयेस्तुनामसकृत्स्मरेत्सभित्वामंडलंभानोःपरंपदमवाप्नुयादितिस्मार्त्तंचमुक्तिश्रवणमुपपद्यते इतिप्रश्नस्याद्यापिकेनाप्यदत्तोत्तरस्य उपायांतराविनाश्यस्य भोगैकनाश्यस्यप्रारब्धकर्म्मणोऽवशेषान्नतदुपदेशसमकालेदेहपातः प्रारब्धकर्म्मभोगावसानकारितदेहत्यागसमकाले एवमोक्षहेतुरुद्रकृततारकोपदेशनियमोऽन्यथानुपपद्यमानः कालांतरेस्योपदेशासमकालसंचिताघनाशप्रारब्धाघविनाशौसूचयति उत्तरपुण्यपापयोरवशिष्टप्रारब्धकर्म्माजन्यत्वमवगम्यते तस्मात्तदुपदेशोत्तरक्षणेज्ञानावरकसूक्ष्माघोत्पत्युपपत्ते र्नतदास्वरूपसाक्षात्कारलक्षणामुक्तिरुपपद्यते त-

त्कालीनां तराघजनकतत्प्रारब्धकर्म्मभोगावसानकारिततद्देह-त्यागसमकाले तारकोपदेशश्रवणात्तत्पाठतत्स्मरणाद्यन्यतर-मात्रेणसवासनस्यपूर्वाघस्यविनाशात् हेत्वभावेनचोत्तराघानु-पपत्तेरावरकाभावात्स्वरूपसाक्षात्कारस्तदनंतरं श्रीरामप्राप्ति-रित्युत्तरमस्माभिर्दत्तं श्रुतिस्मृत्यनुसारात् किंचाविमुक्तमृत-जीवन्मुक्तिबोधकं श्रुतिवाक्यंदेशांतरेपितारकोच्चारणपूर्वकं मृतानामुक्तेरुपलक्षणां " रामेतिद्व्यक्षरोमंत्रोमरणे यस्तुसं-स्मरेत् नरोनलिप्यतेपापैः पद्मपत्रमिवांभसे " त्यादि-प्रमाणसद्भावात्अंतकालेस्मरणंतुपूर्ववृत्यधीनमित्युक्तंगीतासु "सदातद्भावभावित" इतितस्मादेशांतरस्थैरपि मुमुक्षुभिर्नि-त्यंतारकजपपरेणभवितव्यं तथाचनित्यमधीतस्य तारकस्यांत कालेपिस्मृत्युपपत्तेः सदाततस्मर्त्तुरशेषपाप विनाशपूर्वकंनि-र्विवादोमोक्षः तथैवश्रूयतेच "यएतत्तारकंब्राह्मणोनित्यमधीते समाप्यानंतरतिसमृत्युंतरति भ्रूणहत्यांतरति सर्वहत्यांतरति सवीरहत्यांतरति ससंसारंतरति ससर्वंतरति सोऽविमुक्ताश्रितो भवति समहान्भवति सोमृतत्वंचगच्छतीति" यद्येवंतर्हिकाशी मृतानामेभ्यः कोविशेषइतिचेत् सदातारकजपरहितस्यतत्राप्य नधिकारिणःकृम्यादेरपिकाशीमरणान्मुक्तिः नेदृशस्यदेशांतर मृतस्येतिब्रूमः काशीकृतपापानांतारकानुष्ठानरहितानां यातना श्रवणाद्देशांतरस्थानां तारकावलंविनांकृतपापानामपि तारक-जपेनैवतद्विनाशश्रुतेः यातनाऽश्रवणाच्च उभयेषामपिविशेषो-

द्रष्टव्यः तथाच निःपापानामुभयत्र फलसाम्येपि कृतपापानां फलवैषम्यं काशीवासादपि तारकाश्रयस्याधिक्यं द्योतयति न च तदाश्रयानंतरमपि फलवैषम्यमितिवाच्यं अविमुक्तकृत-पापानां यातनाभोगानन्तरं तारकोपदेशेनैवमोक्ष श्रवणात् तस्माद्यत्रकुत्रापिवशतो नित्यं तारकजपपरस्योपायान्तरशून्यस्य यस्यकस्ययथातथावर्त्तमानस्यापि प्रारब्धकर्म्मावसाने ऽशेषाघ विनाशपूर्वकं निर्विवादोमोक्षः इतितारकस्य साधनांतर सहा-यांतर निर्पेक्षत्वात् सुकरोपायत्वाच्च स्वतः सिद्धत्वेनानुष्ठाना-नपेक्षत्वाच्च स्वसाध्याव्यभिचारित्वादशेषफलप्रदत्वाच्चोपायां तरेभ्यउत्कृष्टत्वमशेषपापविनाशपूर्वकमोक्षप्रदत्वंचेति निर्बाधं निष्पद्यते " ब्रह्मादीनां वाचकोयं सर्ववाच्यस्य वाचकः " अत्रहिजन्तोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टे इत्योमि-ति एतदेवोपास्यमिति ज्ञेयमिति चयएतत्तारकं ब्राह्मणोनित्य मधीत " इत्यादिश्रुतिभ्यः "विष्णोर्नाम्नांसहस्राणां तुल्य एष महामनुः अनन्ताभगवन्मन्त्रानानेन तु समाः कृता" इत्या-दिहारीतस्मृतेः "वहुधारामसन्त्रोयं रांस्कारान्नैववांछति रसना स्पृक् फलत्येववह्निरसंस्कृतोयथा सर्वेषुमन्त्रवर्गेषुश्रेष्ठंवैष्णव मुच्यते गाणपत्येषुशैवेषुशाक्तशौरेष्वभीष्टदं। वैष्णवेष्वपिमन्त्रेषु राममन्त्राः फलाः धिकाः विनैवदीक्षांराजेन्द्रपुरश्चर्य्यांविनैवहि विनैवन्यासविधिनाजपमात्रेणसिद्धिदाःमंत्रस्तेष्वप्यनायासफल दोयंषडक्षरः। षडक्षरोयं मन्त्रस्तु सर्वाघौघविनाशकः दैनंदिनं

च दुष्कृत्यंपद्ममासत्तुंत्रर्षजं। सर्वं हरतिनिःशेषं तूलाचलमिवा-
नलः ब्रह्महत्यासहस्राणिह्युपपातकजान्यपि। सर्वाण्यपिप्रणा-
श्यंति राममन्त्रानुकीर्त्तनादि" त्यगस्त्यसंहिता
वचनात् "षडक्षरोवहि पूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते महा-
पातकिनांपापदहनेदहनोपम" इतिब्रह्मसंहितोक्तेः श्रीरामे
तिपरंजाप्यं तारकंब्रह्मसंज्ञिकं ब्रह्महत्यादिपापघ्नमितित्रेद-
विदोविदुरितिसनत्कुमारसंहितोक्तेः षड्वर्णोभुक्तिमुक्तिद"
इतिब्रह्मयामलोक्तेः "येयेप्रयोगास्तंत्रेषुतैस्तैर्यत्साध्यतेफलं
तत्सर्वंसिध्यतिक्षिप्रंरामनाम्नैवकीर्त्तनादिति" रुद्रयामलोक्तेः
विश्वरूपस्यतेरामविश्वेशब्दाहिवाचकाः तथापिरामनामेदं
विश्वेषांवीजमक्षयमिति सहस्रनामतातुल्यंरामनमवरानने"
इति च "श्रृणुनामानिवक्ष्यामिरामस्याद्भुतकर्मणः लौकि-
कावैदिकाः शब्दायेकेचित्संतिपार्वति नामानिरामचन्द्रस्य-
सहस्रंतेषुचाधिकं तादृङ्नामसहस्रैस्तुरामनामसमंमतं विष्णो-
रेकैकनामैवसर्ववेदाधिकंमतं तादृङ्नामसहस्रैश्चरामनामसमं
मतं जपतः सर्ववेदांश्चसर्वमंत्रांश्चपार्वति तस्मात्कोटिगुणं
पुण्यं रामनाम्नैवलभ्यते इत्यादिपद्मपुराणोक्तेश्चेत्याद्याभ्य-
श्चतत्तत्स्मृतिभ्यः नाम्नोप्यशेषाभीष्टप्रदत्वसर्वपापविनाशक-
त्वंमोक्षप्रत्वंचज्ञेयं "श्रीरामरामेतिजनायेजयंतिचसर्वदातेषां
भुक्तिश्चमुक्तिश्चभविष्यतिनसंशयः द्विजोवाराक्षसोवापिपा-
पीवाधा र्म्मिकोपिवा रामरामेतियोवक्तिसमुक्तोनात्रसंशयः अत्र-

नाम्नः सर्वदाजपविधानंपूर्वोक्ताभि प्रायकंमुक्तिस्तुतत्सकृत्स्म-
रणादेवेत्याह "प्राणप्रयानसमयेयस्तुनामसकृत्स्मरेत् सभि-
त्वामंडलंभानोः परंपदमवाप्नुयात्" इतियातुधृतमृगशरीरस्य-
भरतस्यान्तकाले भगवन्नामस्मरणेपि देहांतरप्राप्तिः श्रूयते-
पुराणादौ साप्यनभ्युपगतप्रारब्धकर्म्मांत्रशेषादुपपद्यंते अतोन-
नाममहत्वापघातिका स्वीकृतंहिपूर्वाचार्य्यैरभ्युपगतानभ्युप-
गतभेदेनेप्रारब्धस्यद्वैविध्यं तदपिभोगैकविनाश्यमनन्यशरणा-
गतव्यतिरिक्तस्येति ततोभोगावसानेनतस्यापिमोक्षः अत्र-
अन्तेमांप्राप्नुवंतिते इतिश्रुतिः तत्प्राप्तेरन्यथानुपपत्तेर्मांप्राप्नु-
वंतीत्यस्यमत्स्वरूपंनिर्विशेषं प्राप्नुवंतीत्यर्थकल्पनेनतेनसहते-
षांमुख्यमैक्यमुपपद्यते घटाद्युपाधिध्वंसेप्रतिबिंवस्यविंवप्राप्तिव-
दितियेवदंतितेप्रष्टव्याः एकस्याद्वितीयस्यनिरंजनस्यसविशेष-
निर्विशेषभेदेनद्वैविध्यंकथमुपपद्यते इतिसर्वगंधःसर्वरसः सत्य-
कामः सत्यसंकल्पः सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षःसहस्रपात्
ब्राह्मणोस्यमुखमासीत्वाहूराजन्यः कृतः निःकलंनिःक्रियंशां-
तंनिरवद्यंनिरंजनंयदरूपमनामयं अचक्षुरश्रोत्रमगंधमस्पर्शमि"
त्याद्यानांद्विविधश्रुतीनामन्यथानुपपद्यमानत्वात तत्प्रतिपाद्य-
स्यब्रह्मणः सविशेषनिर्विशेषभेदेनद्वैविध्यंकल्प्यते इतिचेत्तर्हि
निरंजनेनिखद्येअविद्याप्रत्यनीकेसदैकरसे तस्मिन्मायासंबंधः
कथमुपपद्यतेयेनतत्रसोपाधिकत्वंकल्प्यते किमाकाशवदऽव-
छेदकघटादिवत् मायानवछिन्नंस्वविजातीयादिशून्यंब्रह्ममध्य-

तएकदेशतोवा ऽवच्छिद्यकेनापियुक्तिविशेषेणतं साकारंकरोति मनुष्यादिकमिववहस्तपादादि रूपेणस्वयमेवसंश्लिष्यकेनापि युक्त्यंतरेणवातंसाकारंकरोति निर्गुणस्यतस्यज्ञानमावृत्यगुणांतरसंश्लेषेणतंसगुणांकरोतिवेति तवहार्दोभिप्रायः अस्तिकश्चिद्विशेषांतरोवा प्रथमपक्षेतस्याः ब्रह्मणोपिनियंतृत्वात्सैवोपास्यतांज्ञायतांच किंब्रह्मोपासनयातज्ज्ञानेनवा तस्यपराधीनत्वात् यदितुनिरंजनत्वादिश्रुतिविरोधान्नमायायास्तत्स्वरूपेणसंवंधः किंतुसूर्य्यावरकेमेघेसूर्य्यसंश्लेषदर्शनमात्रवत् दूरतः स्थितस्यापिब्रह्मणोमायासंश्लिष्टवज्ज्ञानं तस्यसोपाधिकत्वमित्युच्यते तर्हिसूर्य्यस्यतत्संश्लेषदर्शनकालेपिमेघसंस्पर्शाभाववत् ब्रह्मस्वरूपेणमायासंवंधाभावोपपत्तेः सूर्य्यस्यैकरसत्ववतब्रह्मणोपिसदैकरसत्वापपत्तेर्नतस्यसोपाधिकत्व निरुपाधिकत्वभेदेनद्विविधाकल्पनमुपपद्यते "निष्कलंनिः क्रियंशांतं निरवद्यंनिरंजनं आत्मेश्वरंपतिंविश्वस्य नतस्यकश्चिज्जनिता नचाधिपः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च तस्मान्निरंजनत्वनिर्वद्यत्वादिविषयकश्रुत्यनुरोधाद्ब्रह्मणः सदैकरसत्वोपपत्तेः "तत्रचएषआत्मापहतविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघित्सोपिपासोसत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यैकयैवश्रुत्यापाप्मत्वादीन् हेयगुणान्प्रतिषिध्यसत्यकामत्वादि दिव्यगुणविधानवत् "अचक्षुरश्रोत्रमगंधमस्पर्शमस्थूलमनणु" इत्याद्याभिरपिहेयान्चक्षुराद्यवयववान् गंधादींश्चप्रतिषिध्य" सर्व-

गंधः सर्वरसः नद्दष्टुर्द्दष्टेर्विपरिलोपोविद्यते सवेत्तिविश्वंनहि-
तस्यवेत्ता परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वभाविकी ज्ञानवल-
क्रियाच द्विभुजःकुंडलीरत्नमालीधीरोधनुर्द्धरः अर्द्धमात्रात्म-
कोरामोब्रह्मानंदैकविग्रहः परंज्योतिः स्वरूपिणमि" त्येवमा-
द्याभिर्दिव्यरूपत्वदिव्यगुणत्वादिविधानतोपपत्तेः सएवनिर्गु-
णसगुणश्च श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनाशेषवेदवेद्यः शिवविरंच्यादि-
पूज्यपादः परात्परतरः सएवपरंब्रह्मादिशब्दवाच्यः स्वतंत्रमोक्ष-
प्रदइति तस्यैवप्राप्तिंवेदाः वदंति "एषसंप्रसादः अस्मात्शरी-
रात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" येना-
सावमृतीभूत्वामोक्षीभवति सोऽविमुक्तात्माश्रितोभवतिसोमृत-
त्वंचगच्छति "समुक्तोभविताशिवअंतेमांप्रप्नुवंतित इत्येव-
माद्याः तस्मादेतावतापरिश्रमेणजगदीश्वरेण शिवेनापितार-
कानुष्ठानादिभिर्यंप्रसाद्य यस्मादविमुक्तमृताशेषजंतुमुक्तिर्या-
चिताश्चप्रसन्नः सन्तद्याचितंदत्वासर्वदेशनिवासिजीवविमो-
क्षायसंप्रदायद्वयं प्रवर्त्तयामास यश्चसंप्रदायपरंपरयाप्राप्त-
षडक्षराणांस्वभक्तानां तद्देहांतेस्वप्राप्तिंप्रतिजानीतेस्म "मु-
क्तामांप्राप्नुवंतिते इतितस्यसविशेषस्यश्रीरामस्यप्राप्तिवचन-
मन्यथानुपपद्यमानं तत्सारूप्यादिविशिष्ठंतत्सायुज्यमुपपादयति
श्रीरामचन्द्रदिव्यमंगल विग्रहतच्छरीरत्वेनतदविनाभूतमात्मा-
नंच सदाध्यायतोदेहान्ते तत्सारूप्यादिविशिष्ठतत्सायुज्यम-
स्यैवोपपद्यते नहितद्रूपंध्यायतोरूपांतरत्वं नचतत्सालोक्यंवि-

नातत्सामीप्यंनच तत्सामीप्यंविनातदातत्सहवासः नचतत्स-
हवासंविनातत्सार्ष्टत्वं नचसार्ष्टत्वंविनातत्समानभोगत्वंचोप-
पद्यते इत्येवं तत्सायुज्यंप्राप्तस्य तन्नांतरीकतयैव तत्सालोक्या
द्युपपत्तेः तापनीयश्रुत्युक्तमार्गानुगामिनावश्यं श्रीरामसायुज्यप्रा
प्तिकामानांतद्भक्तानां पंचधापिमुक्तिःसुलभेति "सदारामोहमि-
त्येतदित्यादि" तापिनीयश्रुतिवलादवगम्यते इत्यवधेयंसुम-
तिभिः सायुज्यं नामदेहछायेवतदविना भावेनसर्वदातत्साह-
चर्य्येण तत्समानभोगत्वमित्युपपादितंपूर्वमेव ।

**श्रीरामचन्द्रेणोक्तंयोविमुक्तंपश्यति। सजन्मा-
न्तरितान्दोषान्वारयतितान्पापान्नाशयतीति॥**

॥ इति चतुर्थ कंडिका ॥

कंडिकान्ते वरणायांनाश्यांमध्ये प्रतिष्ठितमित्युक्तं
पुनरूपद्विपतितन्निर्वचनरूपेण श्रीरामचन्द्रेणस्वकृपयायदुक्त-
मविमुक्तंयः पश्यतिज्ञानेनचक्षुषाविजानातिसाक्षात्करोतिस
जन्मान्तरशतोपार्जितान् इन्द्रियकृतान्दोषान् वारयति तत्त-
द्विषयेभ्य इन्द्रियानवरुणाद्धि तथा तदुपार्जितदोषसंपादिता न
विहिताचरणरूपान् प्रबलतरान् पापान् नाशयति इतिशब्दः
कंडिका समाप्त्यर्थः ।

॥ इति चतुर्थ कण्डिका ॥

अथयत्पूर्वंश्रीरामचन्द्रस्य सर्वावतारित्वंयच्चसर्वशब्द-वाच्यत्वंनिर्दिष्टं । उपासकानांकार्य्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पनेति "सर्ववाच्यस्यवाचक" इतितदेवंस्फुटयितुं पंचमकंडिकारंभः तत्रादौ "मन्वंतरसहस्रैस्तु जपहोमार्चनादिभिरि" त्युक्तादिपदसंग्रहीततत्स्तुतिमंत्रविषयकप्रश्नः अथेति ॥

अथहैनंभरद्वाजोयाज्ञवल्क्यमुवाचाथकैर्मंत्रैःस्तुतःश्रीरामःप्रीतोभवतिस्वात्मानंदर्शयतितन्नोब्रूहिभगवन्निति ॥१॥

यैर्मंत्रैः स्तुतःश्रीरामःप्रीतोभवतिस्वात्मानंचदर्शयतितेकेमंत्रास्तान्नोब्रूहीतिवक्तव्येतद्ब्रूहीतिछांदं संशिष्टंस्पष्टंअथश्रीरामोपदिष्टोयंतापिनीयार्थोब्रह्मायथा सर्वरूपिणंसर्वशब्दवाच्यं श्रीरामंनिश्चित्यतथैवतंमनसास्मरन्नमस्कारपूर्वकं तुष्टावेत्युक्तवान्याज्ञवल्क्यइतिश्रुतिः

सहोवाचयाज्ञवल्क्यः श्रीरामेणैवाशिक्षितो ।
ब्रह्मापुनरेतयागाथया नमस्करोति ॥ २ ॥

पुनरित्युपदेशारंभेकृतं नमस्कारंसूचयतिशिष्टंस्पष्टं अथतत्पृष्टान्मंत्रान्विवक्षन्याज्ञवल्क्य आदौस्तुतिप्रकारमाह-विश्वाधारमिति

विश्वाधारंमहाविष्णुंनारायणमनामयंपूर्णानं-
दैकविग्रहंपरंज्योतिःस्वरूपिणंमनसासंस्मरन्ब्र-
ह्मातुष्टावपरमेश्वरं ॥३॥

अत्रश्रीरामस्यमहाविष्णवादिकार्य्यत्वमभिप्रेतं तत्कार-
णत्वंवा नप्रथमः ब्रह्माविष्णुनारायणवासुदेवमत्स्यकूर्म्मादी-
नामनेकेषांचेतनानां युगपच्चिद्रूपैककार्य्योत्पादनासंभवात ते-
षांयुगपत्पिंडीभूयैकरूपेणावस्थानानुपपत्तेरित्यर्थः नापिक्रमेण-
प्रत्येकस्यमहाविष्णवादेतत्कारणत्वमुपपद्यते विनिगमनाविर-
हेणसहपठितेषुवहुष्वेकस्यापितत्कारणत्वानुपपत्तेः विष्णुहर्य्या-
दीनांपुराणादिश्रुतमूलकारणत्वस्यतद्वचनविरोधेनश्रुतिविरोधे-
नचतापनीयोपक्रमेनिरस्तत्वात् अतोद्वितीयःपक्षः "तत्रमणिर्य-
थाविभागेननीलपीतादिभिर्युतः रूपभेदमवाप्नोतिध्यानभेदा-
त्तथाच्युत इतिस्मृतःयुगपदनेकरूपधारीभवितुमर्हतिविलक्षण-
शक्तिमत्वात् सौभर्य्यादिवदित्यनुमानसहकृतायाः ब्रह्मणो-
रूपकल्पनेत्यादिश्रुतेश्चैकस्यानेकरूपधारित्वोपपत्ते रनेकेषां-
चेतनानामकेरूपधारित्वस्मृतेरनुपपत्तेरश्रुतेश्चोपपद्यते एकस्य-
श्रीरामस्यप्रयोजनवशाद्बहुरूपधारित्वं तेनैवद्विभुजचतुर्भुजा-
दिसहस्रांतभुजवत्तात्द्विग्रहवत्वेन श्रीरामस्यसर्वत्राच्यस्येति
श्रौतंविश्वेशब्दाहिवाचकाइतिस्मार्तंचविष्णुनारायणादिशब्दा
वाच्यत्वमप्युपपद्यते विष्णुमहाविष्णुवासुदेवनारायणहरिमहे-

श्वरादिशव्दानांतु व्यापकत्वभक्तदुःखहारित्वसर्वनियंतृत्वा-
दिगुणविशिष्टवाचकानां तत्तद्गुणद्वारापितद्वाचकत्वमुपपद्यते-
श्रीरामव्याप्यभूतदेवासुरमनुष्यादिवाचकानां तुतत्तद्वाच्यद्वा-
रासर्वशरीरिणस्तस्यवाचकत्वमुपपद्यते शरीरवाचकस्यतच्छिया-
मकजीववाचकत्ववदित्येतदभिप्रेत्यैकस्यैव श्रीरामस्यसर्वरूपि-
त्वंदर्शयंतिश्रुतयः विश्वाधारमित्यारभ्यातापिनीयसमाप्तेःवि-
श्वाधारमिति विश्वाधारत्वहेतुशक्तिमंतमित्यर्थः महाविष्णुं-
महदितिविशेषणं आकाशद्यतिव्याप्तिनिवृत्यर्थं तथाचव्याप-
कत्वेनप्रसिद्धानामाकाशादीनामपिव्यापकमित्यर्थः अयंपरमे-
श्वरस्यमहानगुणः सर्वव्यापकस्यैकस्यसर्वविंयंतृत्वेन सर्व-
कारणत्वोपपत्ते अतएव तापनीयोपक्रमे चिन्मयेस्मिन्महावि-
ष्णाविति" सर्वव्यापकत्वद्योतिनामहाविष्णुपदेनचिन्मयवस्तु-
विशेषितं चतुर्भुजपरस्तुविष्णुशव्दोनयौगिकः किंतुतत्ररूढयौ-
गिकोभयरूपस्तस्यश्रीरामस्यैवापररूपत्वंवाल्मीकीयेस्मर्यतेतत-
स्त्वमसिदुर्द्धर्षात्तस्मात्भावात्सनातनात् रक्षांविधास्यन्भूतानां
विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति अथवाआकाशादीनांव्यापकत्वेन
प्रसिद्धानामपिजडत्वात् जन्यत्वाच्च चेतानानांस्वकारणस्यचा-
धारत्वानुपपत्तेः विश्वमध्यपातित्वाच्च विश्वाधारपदेनैवतद्व्या-
वृत्तेर्महदितिविंशेषणं नआकाशादिव्यावृत्यर्थं किंतुता-
पिनीयोपक्रमदृष्टविष्णुपदविशेषणमहच्छव्दवदत्रापिमहदिति-
विशेषणं श्रीरामस्यविष्णवादिव्यापकत्वोपलक्षिततत्कारण-

त्वेन महाकारणत्वान्मूलकारणत्वद्योतनार्थं एवंतस्यमूलका-
रणत्वंनिर्दिश्याथमहदादितत्वांतः प्रविष्टस्यक्षीराब्धिशायिनश्च
जगतकारणत्वप्रसिद्धेनरूपेण तस्यजगदवांतरकारणत्वंनि-
र्दिशति नारायणमिति महदाद्यंतर्यामित्वेनाप्सुशयनाच्च त्व-
मेवनारायणशब्दावाच्यइत्यर्थः नराज्जतातितत्वानिनाराणी
तिविदुर्बुधाः तानितस्यायनंयस्मात्तेननारायणःस्मृतः इतिस्मृ-
तेः आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंतस्यता.पूर्वं
तेननारायणस्मृतः” इतिस्मृतेर्वाल्मीकीयेतु महार्णवेशयानो-
प्सुमांत्वपूर्वमजीजन” इतिश्रीरामंप्रतिब्रह्मणोक्तंतस्मात्प्रदर्शि-
तवाक्यानामेकवाक्यत्वात श्रीरामस्यतद्रूपधारित्वात् नारा-
यणशब्दवाच्यत्वमवगम्यते अत्रेदंबोध्यं “नराज्जातानितत्वा-
नि” आपोवैनरसूनव” इत्याभ्यांनरशब्दवाच्यएवस्वस्माज्जा-
तेषुमहदादिषुतत्वेषुअप्सुआयतनकारणान्नारायणेतिसंज्ञाम-
वाप्त इति बोध्यते महर्षि वचनात्तु श्रीराम एव महदाद्यंतर्य्या
मि त्वेनाप्सुशयनाच्च नारायणेति सञ्ज्ञांप्राप्प इत्येवगम्यते
तयोर्द्वयोः परमकारणत्वासंभवात प्रदर्शित वाक्यानांत्वे कार्थ
बोधकत्वेनैकवाक्यत्वात् सर्वसाखाप्रत्ययन्यायेनकारण वाक्य
नामेकस्मिन्नपर्य्यवसानस्ययुक्तत्वाच्च सामान्यशब्दानां विशेष
शब्दवाच्ये पर्यवसानस्ययुक्तत्वाच्च सामान्यशब्दत्वेनावगतो
नरशब्दोविशेषशब्दवाच्ये श्रीरामचन्द्रेपर्य्यवस्य तस्यैवनारा-
यणकारणत्वं बोधयतीत्यवगम्यते यदितुनारायणस्यनरशब्द

वाच्योत्तरावस्थात्वेनउभयो रेकशब्दवाच्यत्वेनसामान्यभूतंनरश-
ब्दविशेषभूतनारायणशब्दवाच्येपर्य्यवसानीकृत्यनरशब्दवाच्य
निष्ठत्वंकारणनारायणे आरोप्यतस्यसर्वकारणत्वमुपपाद्यतइत्यु-
च्यतेतदानारायणविग्रहतःपृथक् तयानरविग्रहस्यापिनारायण-
विग्रहैकविग्रहत्वेन क्षीराब्धिशायित्वमात्रतयावस्थानात् तस्य-
तुमहार्णवेशयानोप्स्विति श्रीरामकार्य्यत्वोपपत्तेः नारायणाऽभेद
कारित्वतत्कारणे नरशब्दवाच्येति श्रीरामकार्य्यत्वापत्तिर्दुर्वारा
यदितुतयोरुभयो रेकशब्दवाच्यत्वे नैकस्यै वोभयावस्थावत्वेन
च नारायणशब्दं नरशब्दवाच्येपर्य्यवसानीकृतं नारायण-
शब्दवाच्यस्य नरशब्दवाच्यैकविग्रहद्वारानारायणस्य सर्व-
कारणत्वं प्रतिपाद्यतइत्युच्यते तदापितन्नोपपद्यते विशेषशब्द-
त्वेननिश्चितस्यनारायणशब्दस्य सामान्यशब्दत्वेनावगतस्य
नरशब्दस्यवाच्येपर्य्यवसानत्वानुपपत्तेः श्रीरामचन्द्रविग्रहायुध-
पार्षदधामादिविशेषश्रवणात् नरशब्दवाच्यस्य विग्रहाद्यश्रव-
णात् द्विभुजलक्ष्मणाग्रजजानकीपतिपरस्य रामशब्दस्य
विशेषशब्दत्वात् नरशब्दस्यतुवाच्य विशेषनिश्चयेनसामान्य-
शब्दत्वात् " छागोवामंत्रवर्णादिति " वत्सतिविशेषोपस्था-
पके सामान्यशब्दस्य विशेषेपर्य्यवसानस्ययुक्तत्वाच्च तद्यथा
पशुनायजेतेत्यत्र पशुत्वंनयातिः किंतु लोमवल्लांगूलादि
मत्वंपशुत्वं तस्यगर्दभादिसाधारणयात्तस्याप्यालभनेप्राप्ते
" छागोवामंत्रवर्णादिति " विशेषोपस्थाके न छागशब्देन-

यथातत्रत्यः पशुः छागएवेतिनिश्चीयते तथा प्रकृतेपिराम-शब्दस्यविग्रहविशेषबोधकत्वात " महार्घाविशयानोप्सुमांत्वं-पूर्वमजीजन " इति श्रीरामविग्रहविशेषंप्रतिब्रह्मवचनेन तस्यैवनारायणकारणत्वावगमाच्चसामान्यतोनारायणकारणत्वेन निर्दिष्टेनरशब्दवाच्ये श्रीरामचन्द्रएवनिश्चयात कारणवाक्य-गत नरशब्दपर्याय रामशब्दवाच्यस्य चोत्तरावस्थायां नारा-यणसंज्ञकत्वोपपत्तेः सिद्धंतस्यनारायणसंज्ञकत्वमिति एवंना-रायणत्वेनमहदाद्यंतः प्रविष्टत्वात् जगद्रूपत्वाच्च जगत्संपर्क-कृतविकारापत्तिं श्रीरामेवारयति अनामयमिति आमयोरोग-स्तेनतत्कारणमविद्यालक्ष्यते तत्संबंधरहितमित्यर्थः पूर्णानंदै-कविग्रहमितिपूर्णा मितिविशेषणेनकादाचित्कदुःखित्वंकेना प्यंशेन दुःखप्रवेशत्वं चेतिनिरस्तं पूर्णोयदानंदं तदेवैकंवि-ग्रहोस्यसतथोक्तस्तंपूर्णानंदैकविग्रहं अत्रआनंदप्राधान्यात्त-द्विग्रहस्यानंदरूपत्वमुक्तंभवति पूर्णानन्दैकविज्ञानमितिपाठे-पिसएवार्थः एवंतद्विग्रहस्यानंदमयत्वंप्रदर्श्याथ तत्स्वरूपप्रका-शत्वमाह परंज्योतिः रुपिणमिति अत्रपरंज्योतिः शब्दचिन्मया-शब्दावेकार्थौ " चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णावि " त्युपक्रमात् परंज्योतिषामुत्कृष्टंयज्ज्योतिस्तदेवस्वरूपमस्यास्तीति सतथो-क्तस्तंपरंज्योतिः स्वरूपिणमिति श्रीरामचन्द्रस्य " एषः संप्र-सादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिः रूपसंपद्यस्वेन रूपेणा-भिनिष्पद्यते " इतिश्रुत्युक्तंमुक्तजीव प्राप्यत्वं दर्शितं भवति

मनसासंस्मरन्निति श्रीरामेणयथाशिक्षितोब्रह्मा तथासर्वरूपिणं रामं तत्तदाकृतिभेदेन दृश्यमानमेकमेवसर्वशब्दवाच्यं संस्मरन् सम्यक् स्मरन् श्रीरामस्य सर्वेषां भगवद्विग्रहाणां च किंचिद्भेदमपश्यन्नित्यर्थः श्रीरामस्यैवतत्तदाकृतिभेदेनवर्त्तमानस्य विष्णुनारायण वासुदेवादि शब्दवाच्यत्वात् परमेश्वरमिति ब्रह्मादीनामपि नियंतारं यद्वाईश्वरत्वावच्छिन्न नियंतृत्वात्परमेश्वरत्वं राघवस्योक्तं तत्रब्रह्मादिनियंतृत्वं तत्स्वामित्वात् स्वावतारेभ्यः परत्वं स्वेच्छयैव तद्रूपाविष्करणाच्छ्रीरामस्योपपद्यते अत्रविश्वाधारादिपदा निवक्ष्यमान मन्त्रोक्तब्रह्मपरब्रह्मवासुदेव पुरुषोत्तमादिपदोपलक्षणानि तत्रपरंब्रह्मादिपदानां श्रीरामरूपत्वविधानात् श्लोकान्वयस्तु विश्वाधारं महाविश्वादिरूपिणं रामं मनसासंस्मरन् तुष्टावेतीदृशः वक्ष्यमाणमन्त्रैः श्रीरामस्यात्रापि विशेष्यत्वेननान्वययोग्यात् विश्वाधारं महाविष्णुमित्यादिवाक्यस्यस्तुतिमन्त्रैः सहैकवाक्यतायोग्याच्च यथास्मृतस्यैव स्तूयमानत्वेनस्तुतिमन्त्रोक्तानां स्मरणवाक्यांतर्गतत्वोपपत्तेश्च सामान्यशब्दानां विश्वाधारादीनां मध्येऽन्यतरस्य विशेष्यपदोक्तौविनिगमनाविरहाच्च विश्वाधारादीनां सर्वेषां स्मरनपदान्वितत्वेन विशेषण पदत्वोपपत्तेश्च परमेश्वर पदस्य तु स्मरणात्मक विशेषणक्रियान्वयादृष्टे. तुष्टावेतिविशेषक्रियान्वयित्वदर्शनाच्च विशेश पदत्वेवक्तव्येपि तस्यसामान्यशब्दत्वेन विशेष्यत्वानुपपत्ते श्चान्यत्रदृष्टविशेष्यत्वस्य श्रीरामपद

स्यात्रापिविशेष्यत्वार्थमध्याहारतोपपत्तेः अथश्रीरामस्यानिश्चिततवाच्य विशेषाणां ब्रह्मपरं ब्रह्मपरंपुरुष परमात्मादि सामान्य शव्दानां साक्षाद्वाच्यत्वेन प्रसिद्धविग्रहवाचकानां विष्णुनारायणामत्स्यकूर्म्मवाराहादि शव्दानां तुसाक्षात्ततदाकृतिद्वारावाच्यत्वेन तच्छेषभूतयोश्चिदचितोस्तुतद्व्याप्यत्वेन तदविनाभूतत्वात् तदभिन्नसत्ताकत्वसिद्धेस्तत्तत्प्रकारत्वेन सर्वप्रकारिणः श्रीरामस्यैतत्तच्छव्दवाच्यत्वेन च सर्वशव्दवाच्यत्वंस्फोटयंस्तं स्तौतिव्रह्मा ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रइत्यादिभिः

ओं यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमात्मानन्दात्मायत्परंब्रह्म भूर्भवःस्वस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १ ॥

यो वै प्रसिद्धः सर्वशास्त्रेषु श्रीरामचन्द्रः सभगवान् ज्ञानशक्तिवलैश्वर्य्यतेजोवीर्य्याद्यशेष भगशव्दवोध्यगुणवान् " सर्वगुणोपेतः कौशिल्यानन्दवर्द्धनः " इति स्मृतेः अद्वैतं स्वसामान्यधिकरहितं अत एव परमं सर्वोत्कृष्टं केवलंवादुःखाप्रतियोगियदानन्दं तदेवात्मा शरीरं यस्य स तथोक्तः " आस्मादेहेधृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनीति " स्मरणात् पूर्णानन्दैकविग्रहमितिनं तरंश्रुतेश्चयः "सच्चिदनंदाद्वैतैकरसात्मेति" स्वरूपपरमंत्रस्पसत्वाच्च यत्परंव्रह्मेतियः परब्रह्मशव्दवाच्यइत्यर्थः अत्रयत्परंव्रह्मयेमत्स्यकूर्म्मावताराणयाविद्याया-

सरस्वतीतियच्छब्दस्यनपुंसकत्वबहुवचनां तत्वस्त्रीत्वनिर्देशो-
विधेय परब्रह्मादिलिंगापेक्षयाद्दष्टव्यः छांदोग्य "अन्नमशितं
त्रिधाविधीयते"तस्यःस्थविष्टोधातुस्तत्पुरीषंभवति"एवंपीतानाम
पांयः स्थविष्टोधातुस्तन्मूत्रं एवमशितस्यतेजसोयःस्थविष्टोधा-
तुस्तदस्थि भवति योमध्यमःसामज्जायोणिष्टःसावागित्यत्र
यः स्थविष्टोधातुरित्यस्य वागादिकारणभूतानांतेजोऽवन्नानामे-
कदेशपरस्ययच्छब्दस्यपुल्लिङ्गत्वेपि तत्परस्यैवतच्छब्दस्यवा-
गादि लिंगापेक्षितस्त्रीत्वनपुंसकात्वदर्शनात् भूर्भुवःस्वरिति
लोकनिर्देशेनश्रीरामचन्द्रस्यसर्वानुस्यूतत्वेन सर्वकारणत्वोप-
पत्तेः भूतदेवतात्रयरसभूतवेदत्रयरसरूपभुर्भुवःस्वरूपत्वंदर्शितं-
भवति तदेवस्फुटयिष्यतिद्वितीयादिमंत्रैः अथवालोकादिरस-
रूपभूर्भुवः स्वरूपत्वेनश्रीरामचन्द्रस्यसर्वलोकस्वामित्वं सर्व-
देवोपास्यत्वं सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वंचदर्शितंभवति व्याहृतित्रयस्य
लोकादिरसत्वं तुछांदोग्येचर्तुर्थप्रपाटकेश्रूयते प्रजापतिर्लोकान-
भ्यतपत्तेषांतप्यमानानांरसान्प्राबृहदग्नि पृथिव्यावायुमंतरिक्षा-
दादित्यांदिवः सएतास्तिस्रोदेवताअभ्यतपतासांतप्यमानानां
रसानप्रावृहद्भूरितपृभ्योभुवइति यजुर्भ्यस्वरितिसामभ्य"इतित-
स्मैवेइति "अर्द्धमात्रात्मकोरामोब्रह्मानंदैकविग्रहः पूर्णानंदैक
विग्रहंपरंज्योतिः स्वरुपिणांअहमोंतत्सत्यत्परंब्रह्मरामचन्द्र"
इत्याद्यासुश्रुतिषु परमानंदविग्रहवत्वेनपरंज्योतिः स्वरूपत्वेन
परब्रह्मशब्दाभिधेयत्वेन चप्रसिद्धायइत्यर्थः अत्रप्रथमवैशब्दः

लोकशास्त्रप्रसिद्धावतारत्वद्योतिकः द्वितीय स्तुब्रह्मणोरूपकल्पने
त्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्यतत्सर्वकारणत्वस्यद्योतकः लोकेकचित्सशा-
स्त्रेचावतारत्वेनप्रसिद्धस्यश्रीरामस्य तावन्मात्रदृष्टेर्निरासपूर्वकं
प्रदर्शितश्रुतिबोधितसर्वकारणत्वदार्ढ्याय सभगवानद्वैतपरमा-
नंदात्मा अखंडैकरसात्मा सच्चिदानंदात्मेत्येतैः शब्दैस्तस्य
सर्वगुणोपतेत्वेन दिव्यमंगल विग्रहत्वेनाद्वैतैकरसस्वरूपत्वेनच
सर्वोत्कृष्टत्वं प्रकाशययत् परब्रह्मयेमत्स्याद्यवताराः यःपरमपुरुषः
यःपरमात्मायोनारायणःयःवासुदेवः योमहाविष्णुरित्यादिभि-
स्तस्य सर्वावतारित्वेनसर्वरूपत्वात् सर्वशब्दवाच्यत्वंस्फुटीकृतं
भवतीति तत्तदाकृतिद्वाराश्रीरामचन्द्रस्य परब्रह्मपरमात्मपरम-
पुरुषभगवन्महाविष्ण्वादिशब्दवाच्यत्वंतु साक्षादेवमत्स्याद्या-
कृतिविशेषश्रवणवत् परब्रह्मपरमात्माद्याकृतिविशेषाश्रवणात्-
सामान्यशब्दानांसतिविशेषोपस्थापके स्वसमाभ्यधिकेविशेष-
शब्देसन्निहितेविशेषेपर्य्यवसानत्वात् पशुनायजेत्” छागोवा-
मंत्रवर्णा” दित्यादौ “तस्मात्मेतस्यकूर्म्माद्यावतारा”इत्या-
दिमंत्राणांयः श्रीरामचन्द्रः सभगवान् सएवमत्स्यादिइतीदृशो-
र्थोबोधव्यःयःपरमःपुरुषःपरमात्माइत्यादिमंत्राणांतु “यःश्रीरा-
मचन्द्रःसभगवान्” सएवपरमपुरुषशब्दवाच्यः स एवपरमात्मा-
दिशब्दवाच्यइतीदृशोर्थोज्ञातव्यइतिविवेकः मंत्रेनमोनमःइति-
द्विवचनेननमसोअखंडत्वसखंडत्वभेदेनद्विविधत्वसूचकंतस्मा-
त्षडक्षरमंत्रार्थव्याख्यानेयेर्थाः प्रदर्शितास्तेतत्रापिप्रतिमंत्रेद्रष्ट-

व्याः सर्वत्ररामपदस्यचतुर्थ्याश्चनमोद्वयस्यचदर्शनेनसर्वेषां मंत्राणांषडक्षरार्थबोधकत्वावगमात् एषामर्थांतरपरत्वस्वीकारे तद्विरोधेनाप्रमाण्यत्वापत्तेश्च शिष्टंस्पष्टं १० यथाप्रथम-मंत्रोक्तावाद्यंतौ तथासर्वमंत्रेषुज्ञातव्यौ "यश्चाखंडैकरसात्मा-भूर्भुवः ॥२॥ अनेनतस्यखंडत्वोक्त्या तत्स्वरूपावतारविषयि-कांशत्वोक्तिर्निराकृता

ओं यो वै० यच्च यो ब्रह्मानन्दामृतंभू० ३
ओं यो वै०यत्तारकं ब्रह्मभू० ॥ ४ ॥

आभ्यांतस्यतत्स्वरूपावताराणां चसदासुखरूपत्वमस्पृष्ट संसारधर्म्मत्वं स्वभक्तसंसृति तारकत्वं तारक तद्वाच्य राम-योर भेदत्वं चोक्तं भवति ४ ॥

ओं यो वै० यो ब्रह्माविष्णुरीश्वरोयः सर्व देवात्माभू० ॥ ५ ॥
ओं यो वै० ये सर्वे वेदासांगाः सशाखाः सपुराणाःभू० ॥ ६ ॥
ओं यो वै० योजीवात्माभू० ॥ ७ ॥
ओं यो वै०यः सर्व भूतांतरात्माभू० ॥८॥

अन्तरात्मेत्यंतर्य्याम्युच्यते ॥ ८ ॥

ओंयोवै०योदेवासुरमनुष्यादिभावाःभू०९

अत्रदेवासुरमनुष्यादीनां चेतनानांप्रकृतेश्च श्रीराम-व्याप्यत्वेन तदविनाभूततया तदभिन्नसत्ताकत्वसिद्धेःतत्समा-नाधिकरण्येन निर्देशःसोपिचराचर विषयकरामरूपत्वदृष्टि-कारितप्राणिमात्रानुकूल्यादि प्रयोजनकः अथवा सदारामोहं मित्यत्रस्वात्मनः श्रीरामाभिन्नसत्ताकत्वेन तत्ररामरूपत्वदृष्टि-विधानवत् अत्र सर्वस्य चराचरस्य तद्भिन्नसत्ताकत्वेन सर्वत्र रामरूपत्वदर्शनंविहितंतथाचयेसर्वंचराचरात्मकंजगत्स्वात्मानं च रामरूपेणपश्यंति त एव सम्यक् तदुपासका इति तथैवाह महारामायणे " भूमौजलेनभसिदेवनरासुरेषुभूतेषुदेविसकलेषु चराचरेषु पश्यंति शुद्धमनसाखलु रामरूपंरामस्यतेभुवितले-समुपासकाश्चे " त्यादि ये एवं विधास्तेजीवंतोपिमुक्ता इति स्वयमेवश्रुतिराह "नतेसंसारिणोनूनं रामएवनसंशय" इति९

ओं यो वै ०येमत्स्यकूर्म्माद्यवताराःभू०१०

अत्रावतारत्वोक्तिः लीलाविभूतौतत्प्राकट्यमात्राभिप्रायका न तु नवीनाकृतिधारणत्व विषया " सर्वेनित्याशास्वताश्च देहा स्तस्यपरात्मन " इतिसर्वेषां भगवद्विग्रहाणांनित्यत्वस्मरणात्

ओं यो वै ० यश्चप्राणोभूः ॥ ११ ॥

ओं योवै ०योंतःकरणचतुष्टआत्माभूः १२

ओं यो वै ० यश्चयमोभूः ॥ १३ ॥

ओं यो वै ० यश्चांतकोभूः ॥ १४ ॥

ओं यो वै॰ यश्चमृत्यु र्भू॰ ॥ १५ ॥

अंतकःप्रलयकर्त्ता मृत्युः प्रारब्धावशानेमारकः इति-
विशेषः

ओं योवै॰ यश्चामृतंभू॰ ॥१६ ॥
ओं योवै॰ यानिपंचमहाभूतानिभू॰॥१७॥
ओं योवै॰यःस्थावरजंगमात्माभू॰॥१८॥
ओं योवैयेपंचाग्नयोभू॰ ॥ १९ ॥
ओं यो वै॰यासप्तव्याहृतयोभू॰ ॥ २०॥
ओं यो वै॰ याविद्याभू॰ ॥ २१ ॥
ओं योवै॰ यासरस्वती ॥ २२ ॥
ओं यो वै॰ यालक्ष्मी ॥ २३ ॥
ओं यो वै॰ यागौरी ॥ २४ ॥
ओं यो वै॰ याजानकी ॥ २५ ॥
ओं योवै॰ यच्चत्रैलोक्यं ॥ २६ ॥
ओं यो वै॰ यश्चसूर्य्यः ॥ २७ ॥
ओं यो वै॰ यश्चसोमः ॥ २८ ॥
ओं यो वै॰यानिनक्षत्राणि ॥ २९ ॥
ओं यो वै॰येचनवग्रहा ॥ ३० ॥

ओं यो वै० येचाष्टौलोंकपालाः ॥ ३१ ॥

ओं यो वै० येचाष्टौवसवः ॥ ३२ ॥

ओं यो वै० येचैकादशारुद्राः ॥ ३३ ॥

ओं यो वै० येचद्वादशादित्याः । ३४ ।

ओं यो वै० यच्चभूतंभव्यंभविष्यत् ।३५।

ओंयोवै० योब्रह्मांडस्यांतर्वहिर्व्याप्नोति-योविराटभू० ॥ ३६ ॥

अनेनमंत्रेणतस्यनारायणत्वंवोध्यते " यच्चकिंचिजगत्यस्मिनदृश्यतेश्रूयतेपिवा अंतर्वहिश्चतत्सर्वव्याप्यानारायणः स्थितः " इतितत्समानार्थकश्रुत्यंतरेनारायणस्य जगद्वहिरंतर्व्यापित्वश्रुतेः श्रुत्यंतरेविराट्पदस्थाने नारायणपदप्रयोगाच्चोभयोः शव्दयोरेकार्थवाचकत्वमवगम्यते ॥ ३६ ॥

ओंयोवै० योहिरण्यगर्भः ॥३७॥

ओं यो वै० याप्रकृति ३८

ओं यो वै० यश्चोंकारः ३९

ओं यो वै० याश्चतस्रोर्द्धमात्राः ४०

ओं यो वै० यःपरमपुरुषः ४१

ओं यो वै० यश्चमहेश्वरः ४२

ओं यो वै० यश्चमहादेवः ४३

ओंयोवै० ॐनमोभगवतेवासुदेवाययोमहाविष्णुः ॥ ४४ ॥

अत्रैकस्मिन्मंत्रेउभयोः पाठातवासुदेवमहाविष्णुशब्दयोरेकार्थवाचकत्वमवगम्यते ॥ ४४ ॥

ओंयोवै० यःपरमात्मा ॥ ४५ ॥

ओंयोवै० योविज्ञानात्मा ॥४६॥

अत्रये सर्वेदेवाः ये मत्स्यकूर्म्माद्यवताराः यानिपञ्चमहाभूतानियाः सप्तव्याहृत्तयः यच्च त्रैलोक्यमित्यादिषु विधेयवहुत्वाभिप्रायेण वहुवचनांत यच्छब्दप्रयोगः तथा विधेय लिंगाभिप्रायेण तस्य क्लीवत्वं स्त्रीलिंगत्वं चोक्तं भवति श्री रामानुवादेन तस्य तस्य च विधानात न च प्रसिद्धमुद्दिश्याप्रसिद्धस्य विधानात विधेयानां ततः पृथक्त्वमुपपद्यते इति वाच्यं सर्वदासदभिन्नानामेव लोकदृष्ट्यातद्भिन्नत्वेनेव प्रतीय मानानांतदपृथक्त्वोधनेन तद्रूपत्वद्योतनात तदर्थस्तु यो वै श्री रामचन्द्रः ये च मत्स्यादयः ते सर्वे यः वै प्रसिद्धरामः स एव न ततो भिन्नास्ते इत्येवमन्वयोदृष्टव्यः अथवायः वैप्रसिद्धःश्री रामचन्द्रः सभगवान ये मत्स्याद्यवतारास्तेपि सएवएकः सर्व रूपीतत्तदाकारेणाभास्यते अभिधीयते चमत्स्यकूर्म्मादिनामभिः नवस्तुतस्तद्भिन्नामत्स्यादयः नापि तत्तनामधेयैस्तद्व्यतिरिक्तो ऽभिधीयते इत्यर्थः एवं यो वै श्रीरामचन्द्रः स एव यानिपञ्च

महाभूतानि तानि तदविनाभूतानीत्यर्थः एवं यो वै श्रीराम चन्द्रः सभगवान्सा एवयाः सप्तव्याहृतयोनतद्विनाभूताइत्यर्थः एवं यो वै प्रसिद्धः श्रीरामचन्द्रः सभगवान् यच्च त्रैलोक्यं तदपि स एव तदात्मकमेवतदविनाभूतंतदित्यर्थः एवमन्यत्रापि योज्यं परंतुमत्स्यादि तत्स्वरूपावताराणांतात्त्विकोऽभेदः चिदचिदोस्तुतदविनाभावतया तदभिन्नत्व सिद्धेस्तदभेदोक्तिरिति विशेषः न चात्रजीवप्रकृत्योस्तेनतात्विकोऽभेदः सामानाधिकरण्यादिस्याशंकनीयं निर्विकारेचितीश्वरे विकारित्व जडत्व जीवत्व परतंत्रत्वादि दोषापत्तेः प्रतिविंबविवर्तादिवादानांपूर्वमेवनिरस्तत्वाच्च अथैकेनमन्त्रेणतत्स्वरूपयाथात्म्यं वोधयन्नुपसंहरति ।

ओंयोवैश्रीरामचन्द्रः सभगवानयःसच्चिदानंदाद्वैतैकरसात्माभूर्भुवःस्वस्तस्मैवैनमोनमः ४७॥

ओं ॐकारवाच्यः यो वै प्रसिद्धः "सीतारामौतन्मया वत्रपूज्यौ । अत्ररामोनन्तरूपस्तेजसावह्निनासमः" इत्यादिवाक्येषु स भगवानिति भगशब्दोदिताशेष ज्ञानादिगुणवान् सदिति सर्वदा अवाधितस्वरूपत्वं चित्वं स्वप्रकाशपरंज्योतिःस्वरूपत्वं आनन्दत्वेसुखस्वरूपत्वं अद्वैतंस्वसमाभ्यधिकरहितं तेनानुपमेयत्वं "नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते" न तस्यप्रतिमास्तियस्यनाममहद्यशः" इत्यादिश्रुत्यंतरेभ्यः नेदंय "शोरघु

पतेः सुरयांच्च यात्तलीलात्तनोर्ह्यधिकसाम्यत्रिमुक्तधाम्नः "इति स्मरणाच्च प्रतिमाशब्दः उपमार्थकः गंधर्वराजप्रतिमइतिवत् आत्तगृहीतालीलातनुर्येनसः एकरसत्वमिति न्यूनाधिक्यराहित्येन निर्विकारत्व सच्चिदादि पदानामेकवद्भावः तथाच सच्चिदानन्दाद्वैतैकरसंयद्वस्तुतद्देवात्मा स्वरूपं यस्य स तथा शिष्टमुक्तार्थकं ४७ अथमंत्रस्तुतिफलप्रदर्शयन्मुपसंहरति ।

इत्येतैर्ब्रह्मासप्तचत्वारिंशन्मंत्रैर्नित्यंदेवं स्तौति। तस्यस्तुतोदेवः प्रीतोभवतिस्वात्मानंदर्शयतितस्मा दृयएतैर्मंत्रैर्नित्यंदेवंस्तौतिस देवंपश्यतिसोऽमृतत्त्वं चगच्छतिसोमृतत्वंचगच्छतीति ॥

इत्यथर्वणरहस्येश्रीरामो त्तरतापिनीयोपनिषत्समाप्ता ।

श्रीसीतारामार्पणमस्तु ॥

सहनाववतुसहनौ भुनक्तुसहवीर्यंकरवावहै तेजस्विनामधीतमस्तु माविद्विषावहै -

ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ।

ब्रह्मवित्‌ब्रह्मवित्सुतस्यनित्यंस्तुतिपरस्यदेवः सर्वात्ता-रित्वात देवतांतरांतयामित्वाच्च देवानामपिदेवः सदेवंपश्यती-तिदेवंश्रीरामंआत्मनिवहिरपिपतत्कृपया साक्षात्पश्यतीत्यर्थः अत्रस्वात्मानंदर्शयतिसदेवंपश्यतीति उहसंहारमंत्रेण सप्तच-त्वारिंशत्‌मंत्रस्तुतिविषयस्य श्रीरामचन्द्रस्य दृष्टिगोचरत्वसूच-नेन तापिनीयश्रुतिप्रतिपाद्यस्यश्रीरामाख्यदेवस्य "द्विभुजः कुंडलीरत्नमालीधीरोधनुर्द्धर" इत्यादिनायत्पूर्वंदर्शितविग्रह-त्वंतस्यतात्विकत्वं ज्ञापितंभवति अन्यथा सदेवंजानीतीत्येवं वक्तव्यत्वात्‌ सअमृतत्वं च गच्छतीतिमोक्षमाप्नोति ग्रंथस-माप्ति दर्शयति इतीति ।

हरिः ॐ तत्सत्‌ ।

इति श्रीहनुमद्गुरुचरणसरोजभृंगेन श्रीपरिदासेनकृतं श्रीरामो-त्तरतापिनीयभाष्यं समाप्तम्‌ शुभमस्तु ॥